
સંપાદક :

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય	નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. દીપ્તિબા કે. ગોહિલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય સલાહકાર સમિતિ (PAC) :

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય	નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. દીપ્તિબા કે. ગોહિલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. મુકેશ ખટીક	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને વિભાગાધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. હિતેશ પટેલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
શ્રી હિમાંશુ પટેલ	પૂર્વ સરખંચ, પૂંસલી, સાબરકાંઠા.
ડૉ. સની વઢવાણિયા	ઓફિસર ઓન સ્પેશ્યલ ડ્યૂટી-રિસર્ચ એન્ડ એક્સટેન્શન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય):

ડૉ. ગજેન્દ્ર શુક્લ	નિવૃત્ત પ્રિન્સીપાલ, મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, નવસારી, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત.
ડૉ. પુષ્પાબહેન મોતિયાની	નિવૃત્ત ડીન અને અધ્યક્ષ, શાંતિ સંશોધન કેન્દ્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

લેખક :

ડૉ. ગજેન્દ્રસિંહ પી. જાડેજા	નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળદાસ આર્ટ્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.
ડૉ. દીપ્તિબા કે. ગોહિલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. ગણેશ પ્રજાપતિ	ભૂતપૂર્વ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા):

શ્રી ઘનશ્યામ કે. ગઢવી	નિવૃત્ત આચાર્ય, શ્રીમતી ચૌધરી સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા.
-----------------------	---

પ્રકાશન વર્ષ : આવૃત્તિ-2023

ISBN : 978-93-91468-72-9

પ્રકાશક : કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी
(गुजरात सरकार द्वारा स्थापित)

गुजरातमां पंचायती राज
प्रमाणापत्र अभ्यासकम
CPRG

पेपर 01

पंचायती राजनो परियय

अेकम : 01

पंचायती राजनी विभावना- 01

05

अेकम : 02

पंचायती राजनी विभावना- 02

11

अेकम : 03

पंचायती राज अने सामुदायिक विकास योजना

26

अेकम : 04

गांधीजी अने ग्राम स्वराजनो भ्याल

39

પેપર 01

પંચાયતી રાજનો પરિચય

સર્ટીફિકેટ કોર્ષ ઈન પંચાયતી રાજ ઈન ગુજરાતનું પેપર 01 કુલ ચાર એકમોમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે.

એકમ 01 પંચાયતી રાજની વિભાવના 01 માં પંચાયતી રાજનો અર્થ, ખ્યાલ સમજાવવામાં આવ્યો છે. પંચાયતી રાજના ઉદ્દેશો કે હેતુઓની જાણકારી આપવામાં આવી છે. સ્થાનિક સ્વશાસનનું કે પંચાયતી રાજનું મહત્ત્વ પણ તમે જાણશો.

એકમ 02 પંચાયતી રાજની વિભાવના 02 માં પંચાયતી રાજનો વિકાસ આલેખવામાં આવ્યો છે. સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે પંચાયતી વ્યવસ્થા અને તેના વિકાસની પ્રક્રિયા અંતર્ગત પ્રાચીન ભારતમાં પંચાયતી વ્યવસ્થા, મધ્યકાલીન સમયમાં પંચાયતી વ્યવસ્થા, બ્રિટીશ શાસન દરમિયાન પંચાયતી વ્યવસ્થા માટેના પ્રયાસોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ગાંધીજીના ગ્રામ સ્વરાજ વિશેના ખ્યાલો પણ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. બંધારણ સભા અને ગ્રામ પંચાયતો વિશે પણ જાણશો. ત્યાર બાદ સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારતમાં પંચાયતી રાજની વિકાસની પ્રક્રિયા અંતર્ગત સામુદાયિક વિકાસ યોજના, બળવંતરાય મહેતા સમિતિની રચના અને પંચાયતી રાજની સ્થાપના વિશે અભ્યાસ કરશો.

એકમ 03 પંચાયતી રાજ અને સામુદાયિક વિકાસ યોજના વિશે માહિતી આપે છે. આ એકમમાં ગ્રામ સામુદાયિક વિકાસ યોજના, સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના મુખ્ય લક્ષણો જણાવવામાં આવ્યા છે. સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના પરસ્પર અવલંબન ઉપર ભાર જણાવવામાં આવ્યો છે. આ એકમમાં સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનું મૂલ્યાંકન તેના સિધ્ધાંતોની જાણકારી મેળવીને તેની નિષ્ફળતાના કારણો પણ સમજાવવામાં આવ્યા છે. ગ્રામિણ વિકાસની યોજનાઓની ઝલક પણ મેળવશો.

એકમ 04 ગાંધીજી અને ગ્રામ સ્વરાજનો ખ્યાલ અંગેનું છે. આ એકમમાં ગ્રામ સ્વરાજના પાયાના સિધ્ધાંતો રોજગારી, જાત મહેનત, સમાનતા, ટ્રસ્ટીપણું, વિકેન્દ્રીકરણ, સ્વદેશી, સ્વાવલંબન, સહકાર, સૌ ધર્મોનું સમાન સ્થાન, પંચાયતી રાજ, પાયાની કેળવણી વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

રૂપરેખા

1.0 ઉદ્દેશો

1.1 પ્રસ્તાવના

1.2 પંચાયતીરાજનો અર્થ અને ખ્યાલ

1.2.1 પંચાયતીરાજનો અર્થ

1.2.2 પંચાયતી રાજની વિભાવના

1.3 પંચાયતી રાજના ઉદ્દેશો /હેતુઓ

1.4 સ્થાનિક સ્વશાસનનું મહત્વ/પંચાયતીરાજનું મહત્વ

1.5 સારાંશ

1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

1.7 સ્વાધ્યાય

1.8 સંદર્ભ સૂચિ

1.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમના અભ્યાસથી તમે નીચેની વિગતોથી માહિતગાર બનશો.

- પંચાયતીરાજનો અર્થ અને વિભાવના જાણશો.
- પંચાયતીરાજના ઉદ્દેશો કે હેતુઓની સમજ મેળવશો.
- પંચાયતીરાજનું /સ્થાનિક સ્વશાસનનું મહત્વ સમજશો.

1.1 પ્રસ્તાવના :

પ્રત્યેક રાજ્ય પોતાના ધ્યેયોને સિધ્ધ કરવા, પ્રજા કલ્યાણકારી યોજનાઓને પ્રજા સુધી પહોંચાડવા, તેનો અમલ કરવા, તેને સફળ બનાવવા અને વહીવટીતંત્રના સુચારુ સંચાલન માટે સ્થાનિક શાસનની સંસ્થાઓની રચના કરતું હોય છે. ભારતમાં પણ આ પ્રકારના ઉદ્દેશોની પૂર્તિ માટે પ્રાચીન સમયથી સ્થાનિક શાસનની સંસ્થાઓનું મહત્વ સમજી સ્થાનિક સંસ્થાઓની રચના કરવામાં આવી રહી છે. ભારતમાં સ્થાનિક શાસન વ્યવસ્થાને બે પ્રકારે વિભાજિત કરવામાં આવી છે. એક શહેરી સ્થાનિક શાસનની સંસ્થાઓ અને બીજી ગ્રામીણ સ્થાનિક સંસ્થાઓ. આ પ્રકારની સ્થાનિક સંસ્થાઓને સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેનો અર્થ સ્વયં સ્પષ્ટ છે કે સ્થાનિક કક્ષાએ સ્થાનિક ચોકકસ વિસ્તારમાં વસવાટ કરતાં લોકો આ સંસ્થાનું સંચાલન કરી સ્થાનિક સાધનો દ્વારા સ્થાનિક સમસ્યાઓનું સમાધાન શોધી કાઢે. આ સ્થાનિક સંસ્થાઓની શહેરી અને ગ્રામીણ સમસ્યાઓ અલગ અલગ પ્રકારની હોય છે અને તેનું સમાધાન પણ અલગ રીતે થતું હોય છે. બંનેનું લોકજીવન, વ્યવસાય, સમસ્યાઓ, સમસ્યાના ઉકેલના સાધનો અલગ હોય છે, તો આ બંને પ્રકારની સંસ્થાઓના આવકના સ્ત્રોતમાં પણ મોટો તફાવત જોવા મળે છે. આ પ્રકારની સ્થિતિને કારણે સ્થાનિક

સંસ્થાઓનું શહેરી અને ગ્રામીણ સંસ્થાઓમાં વિભાજન કરવું જરૂરી બન્યું છે. પરંતુ બંને પ્રકારની સંસ્થાઓનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ છે લોકોની સમસ્યાઓનું સમાધાન શોધી લોકોની સુખ, શાંતિ અને સલામતીમાં વૃદ્ધિ કરવી.

ભારત ગામડાંઓનો બનેલો દેશ છે. ભારતનો બહુસંખ્યક જનસમુદાય ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે. તેથી ગ્રામીણ ભારતની સમસ્યાઓ એ ભારતની મુખ્ય સમસ્યાઓ બની જાય છે. ભારતની ગ્રામીણ સમસ્યાઓને ઉકેલવાથી સમગ્ર દેશ અનેક પડકારોથી બચી શકે છે. દેશના પડકારોને પહોંચી વળવા તથા નવા ઊભા થતાં પ્રશ્નોને અટકાવવા પ્રાચીન સમયથી ગામડું રાજ્યવ્યવસ્થાનું એક પાયાનું એકમ બની રહ્યું છે. ગ્રામ્ય જનસમુદાયના સ્થાનિક પ્રશ્નો ઉકેલી, પ્રાથમિક સુખ—સગવડ પૂરી પાડી રાજ્યના વહીવટીતંત્રનો કાર્યબોજ ઓછો કરવામાં મદદરૂપ થઈ રહ્યું છે. ભારતના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક અને રાજકીય વિકાસમાં ગ્રામીણ સ્વશાસનની સંસ્થાઓ આધારશીલા બની રહી છે. પ્રાચીનથી અર્વાચીન સમય સુધીમાં ગ્રામીણ સ્થાનિક સંસ્થાનું નામ, સ્વરૂપ, માળખું, કામગીરીનો પ્રકાર વગેરે બદલાતા રહ્યા છે તેમ છતાં તેનું હાર્દ બદલાયું નથી, તેનું વજુદ બદલાયું નથી. સ્વતંત્ર ભારતમાં આ ગ્રામીણ સ્થાનિક સંસ્થાઓના સંગઠનીય માળખાને પંચાયતીરાજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

1.2 પંચાયતીરાજનો અર્થ અને ખ્યાલ

1.2.1 પંચાયતીરાજનો અર્થ :

પંચાયત શબ્દની ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ભાષાના બે શબ્દો ‘પંચ’ અને ‘આયતનમ્’ પરથી પંચાયત શબ્દ ઉતરી આવ્યો છે. ‘પંચ’ એ સંખ્યા સૂચક શબ્દ છે તે પાંચની સંખ્યા દર્શાવે છે. ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી લોકો ‘પંચ ત્યાં પરમેશ્વર’ ની વાતમાં વિશ્વાસ ધરાવે છે, તથા પાંચની સંખ્યાને શુભ પણ માનવામાં આવે છે. તો ‘આયતનમ્’ નો અર્થ સ્થળ કે રહેઠાણ થાય છે એટલે કે, પાંચ વ્યક્તિઓનો સમૂહ કે જે અમૂક ચોક્કસ જગ્યાએ ચોરો, સભાસ્થળ કે કોઈ ઝાડની નીચે સાથે મળીને સમગ્ર ગામના વિવિધ પ્રશ્નોની ગંભીરતાથી ચર્ચા—વિચારણા કરે છે તેમજ સમસ્યાનો સુખદ અંત લાવવા પ્રયાસ કરે છે. આમ ગામની સમસ્યાનો સુખદ અંત લાવનારી સંસ્થા તે પંચાયત એવો તેનો અર્થ થાય. આવી ગ્રામીણ સમસ્યાઓના સુખદ અંત લાવનાર સ્થાનિક સંસ્થાઓનું નીચેથી ઉપર સુધીનું સુવ્યવસ્થિત સંગઠનીય વહીવટી માળખું તે પંચાયતીરાજ. જેને ભારતમાં વર્તમાન સમયમાં પંચાયતીરાજના ત્રિ—સ્તરીય માળખા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ પંચાયતો પોતાના વિસ્તારમાં સંપ અને સહકારનું વાતાવરણ ઊભું કરવા પ્રયત્નો કરતી. સ્થાનિક પ્રશ્નોનો તાત્કાલિક નિકાલ લાવવા પ્રયત્નો કરતી, ગામની પાંચ બુદ્ધિગ્ન વ્યક્તિઓ તેની કાર્યવાહી સંભાળતી. તેમાં ન્યાયની કાર્યવાહીનો પણ સમાવેશ થતો. પંચાયતના નિર્ણયોને ગામનો દરેક નાગરિક માન્ય રાખતો. ગ્રામ પંચાયતની ચૂંટણી થતી. ગામના સહકારથી પંચાયત પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતી હોવાથી તેને ‘પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટેની સંસ્થા’ તરીકે ઓળખાવી શકાય. પંચાયતની સભ્ય સંખ્યા ચોક્કસ ન હતી. તેની કાર્યપદ્ધતિ, સભ્ય સંખ્યા, માળખું સમયે સમયે પરિવર્તિત થતું રહ્યું છે.

એલ. ગોલ્ડિંગના મતે સ્થાનિક સરકાર એટલે “એક એવી વસ્તીના લોકો કે જે પોતાના પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં પોતે જ વ્યવસ્થા કરે છે” તો સર્વ સામાન્ય વ્યાખ્યા આપી શકાય કે, ‘સ્થાનિક કક્ષાએ પુષ્પવયના ધોરણે પ્રજા દ્વારા ચૂંટાયેલાં પ્રતિનિધિઓને રાજ્ય સરકાર ખાસ કાયદા દ્વારા

સ્થાનિક સત્તાઓ સોંપે છે. આ સત્તાનો ઉપયોગ કાયદાની મર્યાદામાં રહીને અધિકારીની સલાહ મુજબ સ્વાયત્ત રીતે કરે તે સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થા.” ટૂંકમાં પંચાયતીરાજ એટલે સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરીને, લોકશાહી માર્ગે વિકાસના કાર્યો કરવાની સત્તા સંભાળતી લોકો દ્વારા ચૂંટાયેલાં પ્રતિનિધિઓની પંચાયતી વ્યવસ્થા એટલે પંચાયતીરાજ.

1.2.2 પંચાયતીરાજની વિભાવના :

સ્વતંત્રતા પૂર્વે પણ હિન્દુસ્તાનમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રે પંચાયતી વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં હતી. પરંતુ સ્વતંત્રતા પછીના પંચાયતી રાજનું સ્વરૂપ અને કાર્યક્ષેત્ર કેટલીક બાબતોમાં અલગ પ્રકારનું રહ્યું છે. તેમાં સ્વતંત્રતા પૂર્વેની પંચાયતી વ્યવસ્થાની તુલનાએ સમય, સંજોગો અને સમસ્યાઓને ધ્યાનમાં રાખી કેટલાંક પરિવર્તનો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. અંગ્રેજોના સમયમાં સ્થાનિક શાસનની સંસ્થાઓ તરીકે ઓળખાતી આ પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ સરકારની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની નીતિને કારણે સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓ તરીકે ઓળખાવા લાગી. સ્વતંત્ર ભારતમાં પંચાયતી રાજનો ઉદ્ભવ અને અમલ એ એક બહુઆયામી ક્રાંતિકારી પગલું ગણાવી શકાય. સરકારની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની નીતિને કારણે લોકો પોતે જ પોતાના વિકાસ માટેની નીતિ અને યોજના તૈયાર કરે. તેનાં અમલની જવાબદારી સ્વીકારે. લોકોના આ વિકાસની જવાબદારી વહન કરવા માટે ગ્રામીણ કક્ષાએ એક સંસ્થાકીય માળખાની વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી છે કે જેમાં લોકોની ભાગીદારી વિશેષ પ્રમાણમાં રહે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ સ્થાનિક સંસ્થાઓ કેન્દ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક કક્ષાના વિકાસ કાર્યક્રમોનો અમલ કરે. આ પ્રજાકલ્યાણની વિકાસ યોજનાઓના અમલમાં લોકો વધુ ને વધુ ભાગીદાર બની વહીવટ, વિકાસ, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે સુધારા અને વિકાસ, સામાજિક ન્યાય, સમાનતા અને આર્થિક વિકાસ માટેની લોકકલ્યાણની સેવાઓ પૂરી પાડવાનો પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓનો ઉદ્દેશ છે. તેથી પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓને આ સેવાકીય કાર્યોની જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે. પંચાયતી રાજનાં ત્રિ-સ્તરીય માળખાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં જિલ્લા કક્ષાએ જિલ્લા પંચાયત, તાલુકા કક્ષાએ તાલુકા પંચાયત અને ગ્રામ્ય કક્ષાએ ગ્રામ પંચાયતનો સમાવેશ થાય છે. આ પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓને લોકશાહીની તાલીમશાળા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ સંસ્થાઓ દ્વારા ગ્રામીણક્ષેત્રમાં વસવાટ કરતા ઓછું ભણેલાં અને વહીવટના બિનઅનુભવી નાગરિકોને તાલીમ મળી રહે છે તો સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની ચૂંટણીઓને કારણે ગ્રામીણ પ્રજાને લોકશાહી ઢબે શિક્ષણ મળે છે. જે સ્થાનિક લોકો અને વહીવટકર્તાઓને ગ્રામીણ વિકાસની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોના અમલ માટે તથા તેને સફળ બનાવવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. જેથી વિકાસના ફળ ગ્રામીણ સમાજને સીધાં મળી શકે છે. સ્વતંત્ર ભારતનું પંચાયતીરાજનું માળખું લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણના ચિંતનને આધારે નિમાયેલી શ્રી બળવંતરાય મહેતા સમિતિની ભલામણોને આધારે રચાયું છે અને અમલી બન્યું છે.

1.3 પંચાયતીરાજના ઉદ્દેશો/હેતુઓ

1. વિકાસના કાર્યોના અમલને ઝડપી બનાવવા વહીવટ કરકસરયુક્ત અને કાર્યક્ષમ બનાવવો.
2. રાષ્ટ્રનિર્માણની કામગીરીમાં પ્રજાનો સંપૂર્ણ સહયોગ પ્રાપ્ત કરવો.
3. વહીવટ અને વિકાસની જવાબદારી પાયાની લોકશાહી સંસ્થાઓ સંભાળી શકે એ પ્રકારનું વહીવટી માળખું ઊભું કરવું.
4. સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણ દ્વારા વહીવટ સરળ અને ઝડપી બનાવવો.

5. સુંદર આયોજન કરવું, તેમાં લોકોને ભાગીદાર બનાવવા અને એ રીતે લોકોપયોગી કાર્યો કરવા.
6. પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓના માધ્યમથી શિક્ષણનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવો.
7. પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ દ્વારા સ્થાનિક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરી સામૂહિક વિકાસ કરવો.
8. કૃષિસુધારણા દ્વારા ખેત ઉત્પાદન વધારી રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં વધારો કરવો અને હરિયાણી ક્રાંતિ કરવી.
9. લોકશાહી અંગેનું શિક્ષણ લોકોને પૂરું પાડી, નવી નેતાગીરી ઊભી કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવવી.
10. ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના લોકો માટે ગૃહઉદ્યોગ અને લઘુ ઉદ્યોગ અંગેની જરૂરી માહિતી પૂરી પાડવી અને જરૂરી સહાય આપી તેના ઉત્કર્ષ માટે કાર્ય કરવું.
11. દરેક વ્યક્તિને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પોતાની ક્ષમતા મુજબ પુરતી તક મળે અને વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય તે માટે જરૂરી વાતાવરણ ઊભું કરવું.
12. પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ દ્વારા લોકશાહીની તાલીમ પુરી પાડી ગ્રામ્ય વિસ્તારના સામાન્ય અને અશિક્ષિત નાગરિકોને વહીવટની સમજ અને તાલીમ આપવી.
13. દરેક પોતાની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિને જાળવી રાખીને પણ રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષમાં પોતાનો ફાળો આપે એ પ્રકારનું વાતાવરણ સર્જવું.
14. પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ પોતાના વિસ્તારના ગરીબ અને પછાત વર્ગના લોકો માટે રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા અમલી બનતી યોજનાઓને લાભાર્થીઓ સુધી પહોંચાડી પછાતવર્ગના ઉત્કર્ષની તમામ યોજનાઓને સફળ બનાવવી.

1.4 સ્થાનિક સ્વશાસનનું મહત્વ / પંચાયતી રાજનું મહત્વ

આધુનિક ભારત વિશાળ વિસ્તાર અને વિશાળ વસ્તી ધરાવતું રાજ્ય છે. આ વિશાળ વિસ્તાર અને વિશાળ વસ્તીને કારણે રાજ્યના ઉદ્દેશોને સિધ્ધ કરવામાં રાજ્ય સરકારો માટે સંચાલકીય મુશ્કેલીઓ પણ સર્જાય છે અને સમસ્યાઓના સમાધાન સામે પડકારો ઊભા થતાં હોય છે. તો બીજી બાજુ વિશાળ વસ્તીને કારણે પણ મનુષ્યના જીવનધોરણ અને જીવનપદ્ધતિ સામે રોજબરોજની અનેક સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે ત્યારે આ સમસ્યાઓ અને પડકારોને પહોંચી વળવા માટે સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓ સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી. આ સ્થાનિક સ્વશાસનના વિકલ્પનો અભાવ તેની જરૂરિયાત અને મહત્વને સ્પષ્ટ કરે છે.

સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓનું કાર્યક્ષેત્ર ભલે નિશ્ચિત અને મર્યાદિત વિસ્તાર પૂરતું હોય પરંતુ તેનાથી તેનું મહત્વ ઘટી જતું નથી. બલકે સ્થાનિક પ્રજાના રોજબરોજના પ્રશ્નોનો નિકાલ કરીને એકમ અને કેન્દ્ર સરકારનો કાર્યબોજ ઓછો કરીને રાષ્ટ્રના લોકજીવનમાં પોતાનો ખૂબ જ અગત્યનો ફાળો આપે છે. સ્થાનિક સ્વશાસનની આ પ્રકારની ભૂમિકાને કારણે એકમ અને કેન્દ્ર સરકાર રાજ્યના વિકાસ અને અન્ય ક્ષેત્રો પર પૂરતું ધ્યાન આપી શકે છે. લોકો જ્યારે કોઈ ચોક્કસ વિસ્તારમાં વસવાટ કરવાનું શરૂ કરે છે ત્યારે કેટલાંક પ્રશ્નો ઊભા થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ પ્રશ્નો મોટેભાગે નાગરિક સેવાને લગતા હોય છે. જેમાં પાણી પુરવઠો, ગંદાપાણીનો નિકાલ, સ્વચ્છતા, વીજળીની વ્યવસ્થા, રોગચાળો ફેલાતો અટકાવવો, આરોગ્યને લગતી સેવા, શિક્ષણ, સિંચાઈ, રસ્તાની વ્યવસ્થા કરવી વગેરે લોકજીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો છે. જેમ જેમ સ્થાનિક શાસનનો વિસ્તાર વધતો જાય છે તેમ તેમ અન્ય પ્રશ્નો પણ

વધતા જાય છે. તેની સાથોસાથ સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓની જવાબદારી પણ વધતી જાય છે અને તે જવાબદારી આ સંસ્થાઓ વહન પણ કરે છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસની સાથે લોકોની ઊંચા જીવનધોરણની અપેક્ષાઓ પણ વધતી જાય છે ત્યારે જરૂરિયાત પ્રમાણે ચાલુ સેવાઓને જાળવી રાખવાનું તથા નવી સેવાઓ શરૂ કરવાનું દબાણ વધતું જાય છે. જે સેવાઓથી પ્રજાનું જીવનધોરણ ભૌતિક, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે ઊંચું આવે તે પ્રકારની સેવાઓની જવાબદારી આ સંસ્થાઓ ઉપાડી રહી છે. સ્થાનિક કાર્યો ખૂબ જ વધી ગયાં છે. તેથી કહેવાય છે કે સ્થાનિક શાસનનું મહત્ત્વ નાગરિકો માટે તથા રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પરોક્ષ રીતે ખૂબ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સાથોસાથ આપણી કલ્યાણરાજ્યની વિભાવનાને ચરિતાર્થ કરવામાં પણ આ સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓ સહાયક બની રહી છે. પંચાયતીરાજનું મહત્ત્વ સવિશેષ છે તેમ કહી શકાય.

1.5 સારાંશ

ભારતમાં પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર સ્વતંત્રતા બાદ કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં તેના મૂળ ખૂબ પ્રાચીન સમયથી જ જોવા મળે છે. પ્રાચીન ભારતમાં સ્થાનિક સ્વશાસનનો ખ્યાલ અમલમાં હતો જ. સમયાંતરે માત્ર તેનું સ્વરૂપ અને કાર્યપધ્ધતિ બદલાયા છે. ઉદ્દેશ્ય તો એક જ રહ્યો છે. સ્થાનિક લોકોની મદદ વડે, સ્થાનિક સંસાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરીને સ્થાનિક લોકોના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ સ્થાનિક કક્ષાએ જ લાવવું.

1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

બહુ સંખ્યક : બહુમતી જન સમુદાય

ત્રિસ્તરીય માળખું : બળવંતરાય મહેતા સમિતિદ્વારા પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થા માટે ત્રિસ્તરીય માળખાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં જિલ્લા પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને ગ્રામ પંચાયતનો સમાવેશ થાય છે. પંચાયતીરાજના આ સંયુક્ત માળખાને ત્રિસ્તરીય માળખું કહેવામાં આવે છે.

1.7 સ્વાધ્યાય

(અ) નીચે આપેલાં પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

1. પંચાયતીરાજ એટલે શું ? તેના ઉદ્દેશો કયા છે ?

2. પંચાયતીરાજનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરો.

1.8 સંદર્ભ સૂચિ

1. શાહ બી.સી., : ‘ ભારતમાં પંચાયતીરાજ ’ , યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, 1981.
2. આગજા બલદેવ : ‘ 73માં બંધારણીય સુધારા પશ્ચાત ભારતમાં પંચાયતી રાજ ’ , યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
3. શુક્લ ગજેન્દ્ર : ‘ પંચાયતીરાજ ’ , ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત, 2013-14.
4. શર્મા હરિશ્ચંદ્ર : ‘ ભારત મેં સ્થાનિય પ્રશાસન ’ , કોલેજ બુક ડિપો, જયપુર.
5. શેઠ પ્રવિણ (સં), : ‘ પંચાયતીરાજ અને વિકાસ ’ , પં. નહેરુ જન્મશતાબ્દી સમિતિ, અમદાવાદ, 1989.
6. ઝાલાડી.ડી., : ‘ બળવંતરાય મહેતા : રાજકીય નેતૃત્વ ’ , સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, 1990.
7. ઝાલાડી.ડી.(સં), : ‘ પંચાયતીરાજ લોકભાગીદારી તરફ ’ , ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર, 1996.
૮. મરચન્ટ આમ્રપાલી (અનુ.) : ‘ પંચાયતીરાજ (કાયદા થી ચળવળ સુધી) ’ , પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, 1996.
૯. વૈષ્ણવ બિપિનચંદ્ર (સં), : ‘ પંચાયત પરિચય ’ , નવસર્જન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, 1995.

રૂપરેખા

2.0 ઉદ્દેશો

2.1 પ્રસ્તાવના

2.2 સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે પંચાયતી વ્યવસ્થા અને તેના વિકાસની પ્રક્રિયા

2.2.1 પ્રાચીન ભારતમાં પંચાયતી વ્યવસ્થા

2.2.2 મધ્યકાલીન સમયમાં પંચાયતી વ્યવસ્થા

2.2.3 બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન પંચાયતી વ્યવસ્થા માટેના પ્રયાસો

2.3 ગાંધીજીનું ગ્રામ સ્વરાજ

2.4 બંધારણસભા અને ગ્રામ પંચાયતો

2.5 સ્વાતંત્ર્ય પશ્ચાત ભારતમાં પંચાયતી રાજની વિકાસની પ્રક્રિયા

2.5.1 સામુદાયિક વિકાસ યોજના

2.5.2 બળવંતરાય મહેતા સમિતિની રચના અને પંચાયતીરાજની સ્થાપના

2.6 સારાંશ

2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

2.8 સ્વાધ્યાય

2.9 સંદર્ભ સૂચી

2.0 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસથી તમે નીચેની વિગતોથી માહિતગાર બનશો.

- સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે પંચાયતી વ્યવસ્થા અને તેના વિકાસની પ્રક્રિયા જાણશો.
- ગાંધીજીના ગ્રામ સ્વરાજ અંગેના વિચારો સમજશો.
- સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારતમાં પંચાયતીરાજના વિકાસની પ્રક્રિયા સમજાવો.

2.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં ભારતમાં આઝાદી પહેલાં અને આઝાદી બાદ પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થા વિશે સમજૂતી આપવામાં આવી છે. પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થા નવો ખ્યાલ નથી. પ્રાચીન ભારતમાં આ પ્રકારની વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં હતી. આ એકમમાં તમે ગાંધીજીનો ગ્રામ સ્વરાજ અંગેનો ખ્યાલ પણ જાણશો. આ ઉપરાંત આઝાદી બાદ પંચાયતીરાજના વિકાસ માટે બળવંતરાય મહેતા સમિતિની જાણકારી પણ મેળવશો.

2.2 સ્વાતંત્ર્યપૂર્વે પંચાયતી વ્યવસ્થા અને તેની વિકાસ પ્રક્રિયા

ભારત પ્રાચીન સમયથી ગામડાંઓમાં વસેલું અને વિકસેલું છે. ભારતમાં શહેરો ઓછાં

અને ગામડાંઓ વધુ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ, સમાજજીવન, અર્થકારણ અને રાજકારણની બાબતમાં ગામડાંઓનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો છે. ગામડાંઓએ પોતાની આગવી વહીવટી વ્યવસ્થા વિકસાવી હતી. ભારતમાં ગામડું અને ગ્રામપંચાયત હંમેશાં પાયાના એકમ તરીકે કાર્યરત રહ્યાં છે તેનો ઇતિહાસ સાક્ષી છે. આમ, ભારતનો ઇતિહાસ એ મહદ્અંશે ગામડાંઓનો ઇતિહાસ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાંની એક છે અને વિશ્વમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. તેમાં વૈદિક સમયથી અસ્તિત્વ ધરાવતી આપણી ગ્રામીણ સ્થાનીય સંસ્થાઓનું પ્રદાન સવિશેષ છે. વૈદિક સમયથી વર્તમાન સમય સુધીની સ્થાનીય સ્વરાજ્યની આ સંસ્થાઓ બહુજન સમાજના હિતમાં વહીવટનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે.

2.2.1 પ્રાચીન ભારતમાં પંચાયતી વ્યવસ્થા

આર્યોના આગમનપૂર્વે પણ ભારતમાં આ પ્રકારની સામાજિક અને રાજકીય સંસ્થા અંગેનો ખ્યાલ અસ્તિત્વમાં હતો. આર્યોએ ભારતમાં સ્થિર થઈને પોતાના ‘જનપદ’ વિકસાવ્યા તેનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં છે. ઋગ્વેદના સમયમાં પંચાયતી વ્યવસ્થાનું ગણતાંત્રિક સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં હતું. જે રાજાવિહીન ગણતંત્ર ડક્ષ, ‘વૈરાજય’ કહેવાતું હતું. વૈદિક સમયમાં ગામના વડાને ગ્રામણી કહેવામાં આવતો હતો. દરેક ગામને પોતાની સભા કે સમિતિ હતી. વૈદિક સમયમાં ગામની મુખ્ય ‘સભા’ અને સમગ્ર જનતાની સંપૂર્ણ સંસ્થાને ‘સમિતિ’ તરીકે ઓળખવામાં આવતી. ગામની સભા કે સમિતિ જાહેર પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીને નિર્ણયો કરતી. આ ચર્ચા માટેના સ્થળ તરીકે ચોરાને પસંદ કરવામાં આવતો. જ્યાં ગામના લોકો એકઠાં થઈને પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીને નિર્ણયો કરતા હતા. વાયુપુરાણમાં પણ પ્રાદેશિક જનસમુદાયોના રૂપમાં ભારતમાં 120 જનપદોનો ઉલ્લેખ છે. જે જનજાતિ, ગોત્ર, બોલી, સામાજિક રીત-રિવાજ, ભૌગોલિક સ્થાન અને રાજકીય સ્થિતિને આધારે નક્કી થતા હતાં. તે સ્વાયત્ત અને આત્મનિર્ભર સમુદાયો હતા. તે નિર્ણયો માટે ચર્ચા વિચારણાની પધ્ધતિ અપનાવતા.

મનુસ્મૃતિમાં પણ પંચાયત અંગેનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. મનુ મહારાજના મતે ગામમાં સ્થિર વ્યવસાય કરતાં હોય એવા ત્રણ અથવા દસ વ્યક્તિઓની બનેલી મંડળી (પંચ) જે કોઈ કાયદો ઘડે તે કાયદાની સામે કોઈએ વાંધો ઉઠાવવો નહીં. મનુસ્મૃતિમાં ત્રણ પ્રકારની વસાહતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે. ગ્રામ, પુર અને નગર. શુક્રાચાર્યના નીતિસારમાં પણ ત્રણ પ્રકારની ગ્રામીણ વસાહતોનો ઉલ્લેખ છે. કુંભ, પાલી અને ગ્રામ. નીતિસારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગ્રામ પંચાયત પાસે વહીવટ તેમજ સારાં પ્રમાણમાં ન્યાયની સત્તા હતી. પંચાયતના સભ્યો સાથે રાજાના અમલદારો પણ ઘણી આમન્યા રાખતાં અને અદબથી વર્તતા. પંચાયત ગામની જમીન વહેંચણી કરતી, ગામમાં પાકેલાં પાકમાંથી રાજભાગ ઉઘરાવી ગામ વતી તે સરકારને પહોંચાડતી.

મહાભારતના સભાપર્વમાં નારદમુનિ યુધિષ્ઠિરને વહીવટમાં પાંચ ચૂંટાયેલાં ગ્રામવડીલોના સ્થાન અંગે સૂચક પ્રશ્નો પૂછ્યાં છે અને જણાવ્યું છે કે તારા રાજ્યમાં બહાદુર અને ડાહ્યા પંચોને એકઠાં કરી બીજી આનુષંગિક પંચાયત પ્રવૃત્તિઓ કરીને પ્રજાના સામાન્ય સુખમાં વધારો કરવાનું જણાવ્યું છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ ગ્રામ્ય-વ્યવસ્થા અંગેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શહેર, કસબા અને ગામડાંઓમાં ઠીકઠીક પ્રમાણમાં સ્થાનિક સ્વરાજ હતું. ગામડાંના ચૂંટાયેલાં વડીલો સ્થાનિક વહીવટ સંભાળતાં. કોઈ રાજા કે સમ્રાટ ભાગ્યે જ તેમાં દરમિયાનગીરી કરતા. કૌટિલ્યના મતે સ્થાનિક સરકારો

સફાઈ, આરોગ્ય, રસ્તા, મકાન વગેરે બાબતો પર ધ્યાન આપતી અને આ પ્રકારના કાર્ય કરતી હતી. તો ગ્રીક મુસાફર મેંગેસ્થનિસે પણ પંચાયતોનું વર્ણન કરેલ છે. ચીની મુસાફર હ્યુ-એન-સંગ પણ તે વખતનું ગ્રામીણ ભારત કેવું સમૃદ્ધ હતું તે જણાવ્યું છે.

પ્રાચીન ભારતની પંચાયતી વ્યવસ્થા ઐતિહાસિક અને વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. ગામડાંઓમાં પંચો, ગ્રામસભા, ગ્રામપંચાયત અને ગ્રામસંઘો જેવી સંસ્થાઓ મહત્વનું સ્થાન અને દરજ્જો ધરાવતી હતી. પંચાયતો કરવેરા ઉઘરાવવાનું, વિવાદ કે ઝઘડા બાબત ન્યાય તોળવાનું અને ગામ લોકોની સુખાકારી જળવાય તે જોવાનું કાર્ય કરતી હતી. ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી ગામડાંના લોકોની ભાવના રહેલી છે કે પોતાના આંતરિક વહીવટ અને પોતાના ન્યાયની વ્યવસ્થા પોતે જ કરવી. સ્વરાજને જાળવી રાખવા માટે આ મહત્વનાં અંગો છે. આ બંને બાબતોને જાળવવાની કાળજી પંચાયતો રાખતી હતી. વૈદિક સમયથી ભારતીય રાજકીય વ્યવસ્થાનો મુખ્ય આધાર ગ્રામ ગણરાજ્યો હતાં. ગ્રામ ગણરાજ્ય એક આત્મનિર્ભર સમુદાય હતો જે કામગીરીની બાબતમાં આત્મનિર્ભર હતો. જ્યારે સામ્રાજ્યો બન્યા ત્યારે પણ સ્થાનિક શાસનનું પાયાનું એકમ ગામ જ હતું અને ગ્રામ વહીવટીતંત્ર જ ગામમાં વસવાટ કરતાં લોકોના કલ્યાણની વ્યવસ્થા કરતું હતું. દ્રવિડ લોકોની જૂની ગ્રામવ્યવસ્થા અને આર્યોના નવા વિચારોના સમન્વયવાળી ગ્રામ્યવ્યવસ્થા હિન્દુસ્તાનમાં વિકાસ પામી હતી. તેની મુખ્ય બાબત એ હતી કે ગામો સ્વતંત્રતા ભોગવતા અને ચૂંટાયેલ પ્રતિનિધિઓની બનેલી પંચાયતો ગામનો વહીવટ સંભાળતી હતી.

2.2.2 મધ્યકાલીન સમયમાં પંચાયતી વ્યવસ્થા

મધ્યકાલીન સમયમાં પણ સ્થાનીય સ્વશાસનની સંસ્થાઓનું મહત્વ રહ્યું હતું. આ ગ્રામીણ સંસ્થાઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાની કામગીરી કરતી હતી. રાજ્યના વહીવટીતંત્રનો કાર્યબોજ ઓછો કરવામાં પરોક્ષ રીતે ભાગીદાર થતી હતી. આ સંસ્થાઓ પોતાની જરૂરિયાતો પોતાના જ વિસ્તારમાંથી સંતોષતી. રાજ્યના સત્તાધીશો પણ પોતાની સગવડતા માટે પોતાના હિતમાં આ વ્યવસ્થાને સ્વીકારી હતી. પોતાના હિતમાં તેને પ્રોત્સાહન આપતા અને પડકારોનો સામનો કરવા માટે વિકસવાની અનુકૂળતા કરી આપતાં હતાં.

જી.એન.શર્મા મધ્યકાલીન સમયના રાજસ્થાનમાં ગ્રામ પંચાયતોને ‘પંચકુળ’ તરીકે ઓળખાવે છે. આ ‘પંચકુળ’ ગામની જુદી-જુદી કોમો અને ધાર્મિક સમુદાયોના આગેવાનોની બનેલી હતી. જી.એસ.દીક્ષિતના મતે તે સમયે ગામના મુખીને ‘ગૌડ’ કહેવામાં આવતો હતો. તેનું સ્થાન વંશપરંપરાગત હતું. તેની ફરજ ગામના નાના-મોટા ઝઘડાઓના નિકાલની હતી. જાહેર સેવાના કાર્યો કરવા માટે તલાટી ગામનો બીજો અધિકારી હતો. જે ગામના મુખીની સમકક્ષ ગણાતો. તે વખતે ગામના વહીવટ માટે બે સંસ્થાઓ કાર્ય કરતી. એક ગ્રામસભા અને બીજી ગ્રામસમિતિ હતી. તેમાંથી એક ‘આઈમિંગા’ (Aimanigas) તરીકે ઓળખાતી. તેનો અર્થ પાંચ આગેવાનો થતો. તેને આપણે ગ્રામપંચાયત કહી શકીએ. બીજી સંસ્થા ‘એન્ટુહિતુ’ (Entuhittu) તરીકે ઓળખાતી જેનો અર્થ થાય છે આઠ ધંધાઓના પ્રતિનિધિઓની સમિતિ. આ સમિતિ ગામના મુખીને સલાહ આપવા રચાઈ હતી.

મોગલોના સમયમાં પણ વહીવટનું સૌથી નાનું એકમ ગ્રામ હતું. ગામની તમામ વ્યવસ્થા ગ્રામપંચાયતો કરતી. ગામના પ્રભાવશાળી અને બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓની એક પંચાયતની રચના થતી. પંચાયતનું મુખ્ય કાર્ય ગામની સફાઈ, સુરક્ષા, શિક્ષણ અને સિંચાઈની વ્યવસ્થા કરવાનું હતું. આ ઉપરાંત ન્યાય સંબંધી કાર્ય પણ કરતી. ડૉ. પી. સરન આ અંગે

જણાવે છે કે “ગામના મોટાભાગના ઝઘડાઓનો નિર્ણય પંચાયત કરતી હતી અને તેના ફેંસલાની વિરુદ્ધ અપીલની જરૂર ખૂબ જ ઓછી પડતી હતી.” પંચાયતોના નિર્ણયોને મોગલ બાદશાહ યોગ્ય સન્માન આપતાં હતા. દરેક ગામમાં ત્રણ મહત્વપૂર્ણ અધિકારી હતાં. મુકાદમ, પટવારી અને ચૌધરી. મુકાદમ ગામની દેખભાળ રાખતો, પટવારી કર વસુલ કરતો અને ચૌધરી પંચાયતની મદદથી ઝઘડાનો નિકાલ કરતો હતો. સુરક્ષા માટે દરેક ગામમાં ચોકીદાર પણ રહેતો હતો.

આમ અફઘાન અને મોગલ શાસકોએ ગ્રામ્ય સમાજની રૂઢિઓ અને પ્રણાલિકાઓમાં દરમિયાનગીરી નહિ કરવાની કાળજી રાખી હતી. તેમ છતાં સમય જતાં કેટલાંક શાસકોએ એકલથ્યુ સત્તા ભોગવવાનું શરૂ કરતાં ગ્રામ્ય સમાજની પરંપરાગત રૂઢિઓ અને રિવાજો પ્રત્યે ધીમે ધીમે સન્માનની લાગણી ઓછી થવા લાગી. આમ છતાં પણ અમુક અંશે પંચાયતોનો પ્રભાવ અને અધિકારો ચાલુ રહ્યાં હતા.

મધ્યકાલીન સમયમાં સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓ સારી રીતે પોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્ત રહી હતી. અને શક્તિશાળી સંગઠન બની રહ્યું. સામાજિક, આર્થિક ભૂમિકાની સાથે તેની રાજકીય ભૂમિકા પણ રહી હતી. જમીનની વ્યવસ્થા કરવી, વિવાદોનો ઉકેલ લાવવો, સિંચાઈના સાધનોનું નિર્માણ કરવું વગેરે મુખ્ય કાર્યો હતા. આ ઉપરાંત વિવિધ સ્થાનિક કરો વસુલવા, બજાર અને વેપારની વ્યવસ્થા કરવી, ચરિયાણ, જંગલો તથા જળાશયોની વ્યવસ્થા માટે ગામની અલગ-અલગ સમિતિઓ હતી. તેથી ઉચ્ચકક્ષાએ રાજ્યમાં થતી ઉથલપાથલનો કોઈ પ્રભાવ ગ્રામ્ય જીવન કે તેની વ્યવસ્થા પર થતો ન હતો. તેમ છતાં સ્થાનિક સંસ્થાઓ પર શાસકોના પ્રભાવ વધવાને કારણે આ સ્થાનિક સ્વશાસન સંસ્થાઓની સ્વતંત્રતા પર આંશિક નિયંત્રણ આવ્યું હતું. ચૂંટણી પ્રથાનું પ્રમાણ ઘટ્યું હતું. વંશપરંપરાગત વ્યવસ્થા દૃઢ બની હતી. તેથી આ સંસ્થાઓની વિકાસયાત્રા ધીમી થઈ હતી કે સ્થગિત થઈ હતી. તેમ છતાં આ સંસ્થાઓની ઉપયોગિતાનો સ્વીકાર થતો રહ્યો હતો.

ઈ.સ.1830 માં ભારતની પંચાયતી વ્યવસ્થા અંગે બ્રિટિશ ગવર્નર જનરલ ચાર્લ્સ મેટ્ટકાફે ગ્રામ પંચાયતોને “નાના પ્રજાસત્તાક” એકમો કહ્યાં હતાં. અને લખ્યું છે કે “ગ્રામ પંચાયતો નાના-નાના પ્રજાતંત્ર છે. પોતાને જરૂરી લગભગ બધી જ બાબતો તેમનામાં મોજૂદ છે અને બહારના સંબંધોથી તેઓ લગભગ સ્વતંત્ર છે. જ્યાં કોઈ વસ્તુ ટકી નથી ત્યાં ગ્રામ પંચાયતો કાયમ ટકી રહેતી હોય તેમ જણાય છે. દરેક પંચાયત એક નાનકડા અલગ રાજ્ય સમાન છે. ગ્રામ પંચાયતો લોકોના સુખ-શાંતિ તેમજ સ્વાયત્તતા અને સ્વતંત્રતાના ઉપભોગ માટે ઘણે અંશે ઉપકારક છે” આ બાબત સ્પષ્ટ કરે છે કે વહીવટીતંત્રમાં એક એકમ તરીકે ગ્રામીણ સ્થાનીય સ્વશાસનનું મહત્વ કેટલું છે.

2.2.3 બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન પંચાયતી વ્યવસ્થા માટેના પ્રયાસો

પ્રાચીન સમયમાં ભારતમાં પંચાયતી વ્યવસ્થાનો સારો વિકાસ થયો હતો. જ્યારે માધ્યકાલીન સમયમાં તેણે પોતાની સ્થિરતા જાળવી રાખી હતી. પરંતુ મોગલ સમયમાં તેના વિકાસની ગતિ મંદ પડી હતી. ત્યારે અંગ્રેજોએ આ પંચાયતી વ્યવસ્થાને પોતાના શાસનના વિસ્તારનું સાધન બનાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો પરંતુ જ્યારે તેની સામે ધીમે ધીમે અવાજ ઉઠવા લાગ્યો ત્યારે પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાને આધુનિક સ્વરૂપ આપવાના પ્રયાસો થયાં હતાં.

2.2.3.1 બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન પંચાયતી વ્યવસ્થાની વિકાસ પ્રક્રિયા

અંગ્રેજોના આગમનપૂર્વે ગ્રામ્યકક્ષાએ વહીવટ અને વ્યવસ્થા ગ્રામીણ સંસ્થાઓ કરતી

હતી. પરંતુ બ્રિટિશ શાસકોએ જમીન મહેસૂલ માટે રૈયતવારી પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી અને ન્યાયની અદાલતોની સ્થાપના કરતાં ગ્રામ પંચાયતોનું મહત્વ અને મોભો ઘટવા લાગ્યા. બ્રિટિશ સરકારે 1890 અને 1897 માં સ્થાનિક સ્વરાજ વિશે ઠરાવો કર્યા પરંતુ તે શહેરી વિસ્તારો માટે હતાં. 1802ના રેગ્યુલેશનથી પંચાયતોને ન્યાયનો વહીવટ સોંપવાનો પ્રયત્ન થયો, પરંતુ આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ રહ્યો. 1882થી 1902 સુધી આ પંચાયતી સંસ્થાઓ જિલ્લા કક્ષાના વહીવટી અંકુશ નીચે કાર્ય કરતી હતી. 1907માં ભારત સરકારે સ્વાયત્ત સંસ્થાઓ વિષે વિચાર કરવા માટે રોયલ કમિશનની નિમણૂક કરી. 1909માં રોયલ કમિશને પોતાના અહેવાલમાં સ્થાનિક સરકારના ગુણ-દોષ તરફ ધ્યાન દોરી પોતાના તારણોમાં જણાવ્યું કે “બ્રિટિશ શાસન પદ્ધતિને કારણે આ સંસ્થાઓએ પોતાનું નૂર ગુમાવ્યું છે તેમજ તત્કાલિન સ્થાનીય વ્યવસ્થામાં ચૂંટણી પ્રથાનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શક્યો નથી. સરકારી અધિકારીઓની અધ્યક્ષના રૂપમાં નિયુક્તિ ખામીયુક્ત છે. બોર્ડ પર સરકારી નિયંત્રણ ખૂબ જ વધારે છે તેથી વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સ્થાનિક સ્વશાસન પ્રભાવક અંગ નહિ બની શકે. તેમ છતાં આ સંસ્થાને ચેતનવંતી બનાવવા રોયલ કમિશને એ વાત પર ભાર મૂક્યો કે ગામને સ્થાનીય શાસનની આધારશીલા બનાવવામાં આવે. જો કે વહીવટને જનતાનો સહકાર મળી રહે તે માટે સ્થાનિક પગલાં ભરવા જરૂરી છે. તેથી આપણે ગામડાંમાંથી જ પ્રારંભ કરવો જોઈએ. ગામડાંમાં ગ્રામ પંચાયતની સ્થાપના કરી. તેમાં પાંચ સભ્યો અને એક મુખી હોવો જોઈએ તથા પંચાયતોને નાના દીવાની અને ફોજદારી કેસ સુપ્રત કરવાની ભલામણ કરી હતી. કમિશનનો આગ્રહ હતો કે સ્થાનિક સંસ્થાઓને વધુને વધુ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે કે જેથી તેની શક્તિનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શકે. આ વિકેન્દ્રીકરણ અંગેની રોયલ કમિશનની ભલામણોના સંદર્ભે ભારત સરકારે સ્થાનિક સરકાર અંગે પોતાનું વલણ સ્પષ્ટ કરતાં 1915 માં ઠરાવ પસાર કર્યો. 1915 માં પંચાયતોને અમુક પ્રકારના ચોક્કસ કર નાખવાની મંજૂરી આપવામાં આવી પરંતુ તેનાં પર પ્રાંતીય સરકારનું નિયંત્રણ રાખવું જોઈએ એ વાતને પણ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવી.

1918 માં ભારત સરકારે “સ્થાનિક સરકારની ફરજોમાં પ્રજાકીય કલ્યાણની તમામ પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. અને તે માટે જિલ્લાકક્ષાની સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ તેને પૂરી સગવડતાઓ આપી. સ્થાનિક નાગરિકની બાબતમાં સંપૂર્ણપણે કાર્યક્ષમ અને આત્મનિર્ભર બનાવવાની કેન્દ્ર સરકારની નીતિ છે.” એવો ઠરાવ કર્યો. આમ સ્થાનિક સ્વરાજની ભવિષ્યની જવાબદારી માટે પાયાની સંસ્થા તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

1919 માં મોન્ટે-ગ્યુ-એમ્સફર્ડ સુધારા દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજ એ સ્થાનિક સરકારોનો વિષય બન્યો. અને ભારત સરકાર દ્વારા આ અંગે એકટ પસાર કરવામાં આવ્યો. પરિણામે ઘણા પ્રાંતોએ પંચાયતોની રચના માટે કાયદા ઘડ્યા. મોન્ટે-એમ્સ સુધારાને કારણે સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં પૂર્ણ રીતે ચૂંટણીનો સ્વીકાર થયો. મતાધિકારને વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો, અધ્યક્ષપદ માટે બિનસરકારી વ્યક્તિને ચૂંટવા, સ્થાનીય સંસ્થાઓને વધુને વધુ સ્વાયત્તતા આપવી અને લઘુમતીઓના હિતોનાં રક્ષણની બાબતને પ્રાધાન્ય આપવાની બાબત સમાવિષ્ટ હતી. આ સુધારાને કારણે પ્રાંતોમાં મ્યુનિસિપલ તથા લોકલ બોર્ડ અધિનિયમ પસાર કરવામાં આવ્યો. ચૂંટાયેલાં સભ્યોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવી અને પંચાયતોની સ્થાપના કરવામાં આવી. આમ ભારત સરકારના 1919ના અધિનિયમથી સ્થાનિક સ્વરાજ પ્રાંતોનો વિષય બનતા જૂની ગ્રામ પંચાયત પદ્ધતિને પુનર્જીવિત કરવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા અને જુદાંજુદાં પ્રાંતોમાં કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા.

1920ના ધી બોમ્બે વિલેજ પંચાયત એક્ટ મુજબ કલેક્ટર અથવા જિલ્લા લોકલ બોર્ડના કમિશ્નરની મંજૂરીથી કોઈપણ ગામ ગ્રામ પંચાયતની રચના કરી શકે, ગામના તમામ પુખ્તવયના પુરુષોને મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો. પંચાયતની ઓછામાં ઓછી સભ્ય સંખ્યા પાંચની રાખવામાં આવી હતી. પંચાયતના મંત્રીની નિમણૂક ફરજિયાત હતી. પંચાયત તેને સોંપેલાં કાર્યો કરતી. ન્યાયના ક્ષેત્રમાં તેની સત્તા મર્યાદિત હતી. 1920ના કાયદામાં ત્રણ બાબતો મુખ્ય હતી. તમામ પુખ્તવયના પુરુષોને મતાધિકાર, પંચાયતના સભ્યોની ચૂંટણી અને તેના પર કલેક્ટરને બદલે જિલ્લા લોકલ બોર્ડનો અંકુશ. 1920ના મુંબઈ ગ્રામ પંચાયત ધારા મુજબ ગુજરાતના કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ પણ પંચાયતધારા ઘડયાં હતાં. તેમાં 1926માં વડોદરા અને ભાવનગર રાજ્યએ પંચાયતધારો ઘડ્યો હતો અને તેનો અમલ કરવાનું પણ શરૂ કરી દીધું હતું. 1939માં બોમ્બે વિલેજ એક્ટમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો. તેમાં 2000ની વસ્તીવાળા ગામોમાં ફરજિયાત પંચાયતની રચના કરવી. પંચાયતના સભ્યો ચૂંટણી દ્વારા ચૂંટાય એવી વ્યવસ્થા, ચૂંટણી શક્ય ન હોય ત્યાં પ્રતિનિધિની કલેક્ટર દ્વારા નિયુક્તિ, નાના કેસ માટે ન્યાય પંચાયતની વ્યવસ્થા ફરજિયાત અને પંચના સભ્યોની ચૂંટણી કરવી. ઘરવેરો ફરજિયાત નાખવો અને પંચાયતના મંત્રીની નિમણૂક સરકાર કરે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ 1930માં વૈશ્વિક આર્થિક મંદીને કારણે કેન્દ્ર અને પ્રાંતીય સરકારોએ આ સંસ્થાઓને મળતી ગ્રાંટની રકમની ફાળવણીમાં ઘટાડો કરતા આ સંસ્થાઓ નાણાંકીય ખેંચ અનુભવવા લાગી તેમજ કાર્યક્ષમ વહીવટી અધિકારીઓનો અભાવ અને પ્રજાની નિષ્ઠિયતાને કારણે આ સંસ્થાઓ મૃત:પ્રાય બની ગઈ હતી. 1947માં સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિસમયે આ સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ માત્ર સરકારનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી સંસ્થા બની રહી.

2.2.3.2 સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ દરમિયાન પંચાયતીરાજની માંગણી

ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ તથા સ્વાતંત્ર્ય ચળવળના નેતાઓ દ્વારા સમયાંતરે ગ્રામ્યક્ષાએ પંચાયતોની સ્થાપના અને તેની જવાબદારીઓ અંગે ભારત સરકાર સમક્ષ માંગણીઓ કરવામાં આવતી રહી હતી. સૌપ્રથમ 1909ના અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ દ્વારા લાહોર અધિવેશનમાં ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો કે “કોંગ્રેસ આતુરતાપૂર્વક આશા રાખે છે કે ગ્રામ પંચાયતથી માંડી ઉપરના સ્તર સુધીની સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ ચૂંટાયેલી હોય અને તેને પૂરતી નાણાંકીય મદદથી ટેકો આપવા માટે સરકાર વહેલાંસર પગલાં લે.” આમ ઠરાવ કરીને કોંગ્રેસે ગ્રામ પંચાયતની સ્થાપના અને નાણાંકીય મદદના સંદર્ભમાં સરકાર સમક્ષ પોતાનો અભિગમ સ્પષ્ટ કરી દીધો. તો 1910માં અલ્હાબાદ ખાતેના કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં બ્રિટીશ સરકાર સમક્ષ ગ્રામપંચાયતોની સ્થાપના અંગેની માંગણી કરવામાં આવી અને પંચાયતોને પુનર્જીવિત કરવા માટેનો સંકલ્પ કરવામાં આવ્યો. 14મી ફેબ્રુઆરી, 1916ના રોજ ગાંધીજી એ પહેલીવાર ગામડાંઓમાં ગ્રામ પંચાયતોની પુન:સ્થાપનાની માંગણી કરી અને જણાવ્યું કે “ગામડાંના સ્વચ્છતા તથા અન્ય પ્રશ્નો ઘણાં સમય પહેલાં ઉકેલી શક્યા હોત. ગ્રામ પંચાયતો હવે વિશિષ્ટ રીતે જાગૃત બળ બની રહેશે અને ભારત લગભગ તેની જરૂરિયાતો મુજબનું સ્વશાસન ભોગવતું થઈ જશે.” 1920માં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે શાંતિનિકેતનમાં ગ્રામીણ સુધારાની દિશામાં ગ્રામીણ વિકાસ અને બાળશિક્ષા અંગેનો કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો હતો. 1922માં ગયા ખાતે યોજાયેલ કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં ચિતરંજનદાસે પોતાનો પાંચ મુદ્દાનો કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો હતો. તેમાં પંચાયતોને ભારતીય શાસનના પુનર્નિમાણનો આધાર બનાવવામાં આવે તેમજ તેના પર જ ઉચ્ચસ્તરની સરકાર આધારિત બનવાની અને તેને વધારાની સત્તા આપવાની કલ્પના વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી. દેશબંધુ ચિતરંજનદાસે સૂત્ર આપ્યું હતું. “સ્વરાજ જનતાનું

હશે તથા જનતા જ સ્વરાજ લેશે.” 28મી મે 1931ના ગાંધીજીએ ‘યંગ ઈન્ડિયા’ માં લખ્યું કે, “પંચાયતો દ્વારા હિન્દુસ્તાનના અસંખ્ય ગ્રામસમાજોનો કારભાર ચાલતો હતો પરંતુ બ્રિટીશ સરકારે મહેસૂલ વસૂલ કરવાની તેની કઠોર પધ્ધતિથી આ ગ્રામ સમાજોનો લગભગ નાશ કરી નાખ્યો.”

આમ ભારતની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળના નેતાઓ ભારતની પંચાયતીરાજનું મહત્વ સમજતા હતાં. તેથી તેઓ પોતાના વિચારો દ્વારા ભાવિ પંચાયત વ્યવસ્થાની સંકલ્પના વ્યક્ત કરતાં રહ્યાં. નેતાઓની સંકલ્પનાને સાકાર બનાવવામાં અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ એક મંચ તરીકે ભૂમિકા પુરી પાડી અને બ્રિટિશ સરકાર પર દબાણ વધાર્યું પરિણામે 1907ના રોયલ કમિશનથી ધીમે ધીમે વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થયો અને 1919ના મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ સુધારાથી પંચાયતોની રચના અને જવાબદારી અંગે નક્કર કામગીરી શરૂ થઈ તેમ છતાં તેમાં રહેલી ક્ષતિઓમાં સુધારા કરવાની પ્રક્રિયા ચાલુ રહી તેમાંથી સ્વાતંત્ર્ય ચળવળના નેતાઓ અને કોંગ્રેસના પ્રયાસોથી પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થા આકાર પામતી રહી.

ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે વહીવટના વિકેન્દ્રીકરણનું સમર્થન કરતા હતાં. તેઓ એ વિચાર સાથે સંમત ન હતા કે જિલ્લા કલેક્ટર જ સર્વેસર્વા હોય. ગોખલેએ ગ્રામ્ય સ્તરે ગ્રામપંચાયતની રચનાનું સૂચન કર્યું હતું તથા રાજ્યસ્તરે સ્થાનીય બોર્ડ અને જિલ્લા પરિષદની રચનાનું સૂચન પણ કર્યું હતું. લોકમાન્ય તિલકે જણાવ્યું કે ગ્રામ્ય સંસ્થા આપણી પ્રાચીન શાસન પ્રણાલીનો પ્રાથમિક આધાર છે. પરંતુ બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ગ્રામ્ય વ્યવસ્થાને તોડી પાડવામાં આવી હતી. તેથી ખેડૂત આશ્રિત અને અસહાય બન્યો હતો. તો 1917માં કલકત્તા અધિવેશનમાં ડૉ. એની બેસન્ટે પંચાયતોની પુનર્રચના કરવા પર ભાર આપતાં કહ્યું હતું કે, “આર્થિક અને નૈતિક ભ્રષ્ટતા પર ત્યારે જ કાબૂ મેળવી શકશે કે જ્યારે એક સ્વસ્થ અને પ્રભાવી ગ્રામીણ જીવનની પુનર્રચના થાય અને તે ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે પંચાયતોની પુનર્રચના સરકારના એક એકમની જેમ હોય.”

આમ સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન દરમિયાન પંચાયતીરાજ અંગે કોંગ્રેસ તથા તેના નેતાઓ દ્વારા સમયાંતરે વિચારોની અભિવ્યક્તિ અને માંગણી થતી રહી છે.

2.3 ગાંધીજીનું ગ્રામસ્વરાજ

દરેક વિચારકને પોતાની આગવી વિચારસરણી હોય છે અને વિચારસરણી દ્વારા પોતાના ઉદ્દેશોને સિધ્ધ કરવા જુદાંજુદાં રસ્તાઓ તથા તેનાં માટે ઉપયોગમાં લેવાનાં સાધનોની સમજૂતી આપે છે. ગાંધીજીએ પણ પોતાના રામરાજ્યના આદર્શ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા પાયાના ઉપાયો સૂચવેલાં છે. ગાંધીજીની વિચારસરણીના પાયામાં ગ્રામ સ્વરાજ રહેલું છે. તે માટે ગ્રામસ્વરાજને લગતી કેટલીક પાયાની બાબતો અંગે સ્પષ્ટતા કરી છે. જેવી કે ગ્રામનાગરિક, ગ્રામસમાજ અને ગ્રામ્ય નેતાગીરી કેવી હશે. ગ્રામપંચાયતનું કાર્ય અને આદર્શ શું હશે વગેરે. ગાંધીજી ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સમર્થક રહ્યાં છે તેથી આ પ્રાચીન સંસ્થા પંચાયત પ્રત્યે તેઓને વિશેષ લગાવ હતો. ગાંધીજી માટે રામરાજ્ય એ સાધ્ય હતું અને ગ્રામપંચાયતો તે સિદ્ધ કરવા માટેનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે. આપણી દરેક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે પંચાયતો આપણને ઉપયોગી થઈ શકે તે માટે પાયામાંથી પરિવર્તન જરૂરી છે તેમ તેઓ માનતા હતા. સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિવર્તન માટે પંચાયતો શ્રેષ્ઠ પુરવાર થઈ શકે તેમ છે એવું તેઓનું માનવું હતું. આમ પાયામાંથી સાચી લોકશાહીના પ્રસારની પ્રક્રિયા આરંભી ગ્રામસ્વરાજને બળ પૂરું પાડતાં વિચારો રજૂ કર્યા હતા.

ગ્રામ્ય નાગરિક અંગે ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે આખરે તો સમાજ અને રાજ્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા જ બનેલ છે. તેથી સામાન્ય વ્યક્તિનું આત્મબળ હંમેશા મહત્વની બાબત છે. વ્યક્તિનું આત્મબળ મજબૂત હોવું જરૂરી છે. જો નાગરિક શુદ્ધ ભાવનાવાળો, નિઃસ્વાર્થી, સ્વદેશી માલનો જ ઉપયોગ કરતો હોય, મજૂર કે મહાજન વચ્ચે ભેદ રાખતો ન હોય, જાતિ, ધર્મ કે વર્ણના ભેદભાવથી પર હોય, અફીણ, દારૂ જેવા કેફી પદાર્થોનું વ્યસન ન હોય, પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ પણ કરે નહીં તેમજ નીડર અને બહાદુર હશે. જરૂર પડે પોતે બીજાને માટે ખપી જશે પરંતુ બીજાને મારશે નહીં. આવા સદ્ગુણો ધરાવતાં વ્યક્તિઓનો બનેલો એક આદર્શ ગ્રામ્ય સમાજ રચાશે.

મહત્તમ ગુણો ધરાવતી વ્યક્તિઓનો બનેલો, આ ગ્રામ્યસમાજ પિરામીડ આકારનો નહીં હોય કે જેમાં ટોચ પાયા પર પોતાનો બોજો લાદીને ટોચ પાયાને કચડે છે એટલે કે ગ્રામ્ય સમાજમાં શોષણને અવકાશ નહીં હોય. વ્યક્તિ પોતાના વિકાસ માટે અન્યના વિકાસને અવરોધક બનશે નહીં બલકે અન્યના વિકાસમાં પોતાનો સહકાર આપશે. સમુદ્રમાં વિસ્તરતા જતાં મોજાંઓની જેમ સતત વિકાસની પ્રક્રિયા પરસ્પરના સહકારથી ચાલુ રહેશે. આ સમાજ એકબીજાથી ઉપર જતાં વર્તુળોનો નહીં પરંતુ એકબીજામાં સમાવી વિસ્તરતા જતાં વર્તુળોનો બનેલો હશે. આમ દરેક ગામના કેન્દ્રમાં ગામ માટે ખપી જવાની ભાવના હશે. દરેક ગામ જરૂર પડે બીજા ગામ માટે ખપી જવાની ભાવનાવાળું હશે. આવા અનેક ગામો મળી ગ્રામસમાજ રચાશે કે જે એક પ્રાણવાળું શરીર બનશે. તેમાં અહંકાર કે આક્રમણને સ્થાન નહિ હોય પરંતુ નમ્ર હશે. વિશાળ દ્રષ્ટિવાળો આ ગ્રામ્ય સમાજ જીવનની ભવ્યતા પોતાના અંતરમાં અનુભવશે.

આવા શ્રેષ્ઠ ગ્રામ્યસમાજ દ્વારા રચાયેલી પંચાયતની જવાબદારી પણ આપોઆપ વધી જાય છે. ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે માનવીઓની દેખભાળ રાખવાની પંચાયતની પ્રાથમિક ફરજ તો છે જ પરંતુ તેની સાથેસાથે પશુઓની પણ દેખરેખ રાખવાની છે. આપણે ગાયને માતા તરીકે પૂજાએ છીએ, પરંતુ તેને પૂરતું ખાવાનું આપતાં નથી. તેથી આપણી ગાયો પૂરતું દૂધ આપતી નથી. તેથી ગાયનું દૂધ બમણું થાય તેવું કરવાનું છે તે માટે પંચાયતે ઢોરના ચારા માટે અનામત જમીન રાખવી જોઈએ. અનાજના ઉત્પાદનમાં મહત્તમ વધારો કરવા માટે પંચાયતે કુદરતી ખાતર તૈયાર કરવાનું કામ કરવું જોઈએ. પંચાયતે લોકોની તંદુરસ્તીનો પણ વિચાર કરવાનો હોવાથી છાણ, કચરો અને ગંદકી રહેવી ન જોઈએ. આ બધાં કાર્યોમાં ખર્ચ ઘટાડવા માટે ગામના પ્રાપ્ત સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવો આવશ્યક છે. વડીલોના મનોરંજન માટે અને બાળકોની રમતગમત માટે પંચાયતે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. સિનેમા કેળવણીનું સાધન બને ત્યારે ખરું પરંતુ આજે તો લોકોને તે બુરી બાબતો શીખવે છે. તેથી તે આપણા ગામડામાં નહીં હોય. ગામનો પૈસો કોર્ટ-કચેરીમાં ન વેડફાય તે માટે વિવાદનો અંત સમાધાન દ્વારા લાવવો જોઈએ. ટૂંકમાં, પંચાયત નમૂનેદાર ગામ બનાવે કે બીજા ગામોને તેમાંથી પ્રેરણા મળે.

અંગ્રેજોના આગમન પૂર્વેનો ભારતનો ઇતિહાસ ગામડાંઓની સમૃદ્ધિની સાક્ષી પૂરે છે. તો અંગ્રેજોના આગમન પછીની બહુસંખ્યક સમસ્યાઓ પણ ગામડાંઓની જ છે. તેથી ભારતની આ બહુસંખ્યક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે ગાંધીજી ગ્રામીણ નેતાગીરી ઊભી કરવા માંગતા હતા. આ ગ્રામીણ નેતાગીરીમાંથી રાષ્ટ્રીય નેતાગીરી પંચાયતોમાંથી જ ઊભી થાય તે માટે એક સો પંચાયતો પોતાનો નેતા ચૂંટે. આવી રીતે બસો પંચાયતોના જૂથો રચાય અને એમ કરતાં કરતાં સમગ્ર ભારતને આવરી લેવાય. નેતાઓના બે પ્રકાર હોય એક રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો અને વહીવટમાં સક્રિય રહેશે અને બીજી કક્ષાના નેતાઓ લોકસેવકો હશે. જે લોકોપયોગી કાર્યો કરશે. તેઓએ સૂચવેલી આ ગ્રામીણ નેતાગીરી રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં અને સામૂહિક વિકાસ સાધવામાં ઉપકારક સાબિત થશે.

ગ્રામસ્વરાજ એ ગાંધીજીને ભારતની ભૂખથી પીડાતી અને ગરીબીથી કચડાતી જનતા સાથે હૃદયની એકતા સાથે તેનાં સુખદુઃખના ભાગીદાર થવાની સાધનાના પરિપાકરૂપે મળેલી જડીબુટ્ટી છે. એટલે ગામડાંની સેવા કરી સ્વરાજની સ્થાપના કરવી એ જ સાચું છે. બીજું બધું મિથ્યા છે એ સ્વરાજ માટેનો તેઓનો મૂળમંત્ર હતો. તેઓ ગ્રામસ્વરાજમાં સરકારના અંકુશનો સ્વીકાર કરતા નથી. અને જણાવે છે કે ગ્રામસ્વરાજ એટલે સરકારના અંકુશમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયાસ પછી ભલે તે સરકાર દેશની હોય કે પરદેશી. તેમાં અંતિમ સત્તા વ્યક્તિની હશે. વ્યક્તિએ ગ્રામસ્વરાજનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરવું હશે તો તેણે પોતે પોતાનામાં સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવું પડશે. તેથી ગાંધીજીએ ગ્રામસ્વરાજ માનવકેન્દ્રી, શોષણમુક્ત વિકેન્દ્રીત સાદી અર્થવ્યવસ્થા છે તેમ કહ્યું છે.

ગાંધીજી ઈચ્છતા હતા કે “સ્વતંત્રતાની શરૂઆત પાયાથી થાય તે માટે હિન્દુસ્તાનનું એક એક ગામ રાજ્ય અમલની પૂરેપૂરી સત્તા ધરાવનારું પ્રજાસત્તાક અથવા પંચાયત હોય પોતાનો સમગ્ર વ્યવહાર ચલાવવાની જરૂર પડે તો આખી દુનિયા સામે પોતાનું રક્ષણ કરવા સક્ષમ હોય બહારના કોઈપણ પ્રકારના આક્રમણ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાની કેળવણી મેળવી હોય અને તે રક્ષણના પ્રયાસમાં પોતે ખપી જવાની તેની તૈયારી હોય. આમ, સરવાળે તો રાજ્યના પાયાનું ઘટક વ્યક્તિ બને છે.” આવી વ્યવસ્થા આત્મનિયંત્રિત હશે. સત્તા-નિયંત્રિત નહીં હોય, તેથી પંચાયત ગામની ધારાસભા, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર બનશે. ગ્રામ સ્વરાજ એ રાજકારણ, અર્થકારણ અને સમાજકારણના ક્ષેત્રમાં અહિંસાનું પ્રગટ સ્વરૂપ છે. આમ ગાંધીજીને મન રાજકીય સત્તાઓ સાધ્ય નહીં પરંતુ સાધન માત્ર હતી. તેઓએ કહ્યું કે ; “સાચી લોકશાહી કેન્દ્રમાં બેઠાંબેઠાં રાજવહીવટ ચલાવનારા વીસ માણસો નથી ચલાવી શકતા તે તો ઠેઠ નીચેથી પ્રત્યેક લોકોએ ચલાવવાની રહેશે” ગાંધીજીની કલ્પનાનું ગ્રામસ્વરાજ સાચી અને શક્તિશાળી લોકશાહીનું છે.

2.4 બંધારણસભા અને ગ્રામપંચાયતો

13મી ડિસેમ્બર, 1946ના રોજ બંધારણસભામાં બંધારણના હેતુઓ અને ઉદ્દેશો સમજાવતો ખરડો રજૂ કરવામાં આવ્યો. તેમાં વહીવટના પાયારૂપ એકમ તરીકેનો પ્રાચીન સમયથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવા છતાં અને રાષ્ટ્રીય ચળવળ દરમિયાન પંચાયત માટેની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરેલી હોવા છતાં તેમજ ગાંધીદર્શનના સ્પષ્ટ પ્રચાર છતાં ભારતના બંધારણના પહેલાં મુત્સદ્દામાં ગ્રામપંચાયતોની રચના અને સ્થાન વિશે કોઈ ઉલ્લેખ ન હતો. તે બાબત લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણની પ્રતિબદ્ધતા માટે અયોગ્ય ગણાવી શકાય. આ બાબતે ગાંધીવાદી ચિંતકોએ અવાજ ઉઠાવ્યો કે આપણે ગાંધીવાદના આધાર પર બંધારણનું ઘડતર કરી રહ્યાં છીએ પરંતુ ગાંધીવાદના આધારભૂત તત્ત્વ પંચાયતને કયાંય સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી. ગાંધીવાદીઓએ આ પંચાયતના સ્થાન વિષે ગાંધીજીનું ધ્યાન દોરતા અને બંધારણનો ખરડો ગાંધીજી સમક્ષ રજૂ કરતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે; “આમાં તો પંચાયતોની વ્યવસ્થા છે જ નહીં..... જો ભારતને નષ્ટ થવું ન હોય તો આપણે નીચેની કક્ષાએથી કામ શરૂ કરવું પડશે. અન્યથા ઉચ્ચ અને મધ્યમકક્ષાનું તંત્ર અસ્થિર થઈ જશે. સ્વરાજનો અર્થ કેટલાંક લોકોના હાથમાં સત્તા નહીં બલકે બહુમતીના હાથમાં સત્તા છે. જેનાથી તે શાસનતંત્રને નિયંત્રિત કરી શકે. અર્થાત્ વિકેન્દ્રીકરણ જ ભારતના વહીવટીતંત્રનું સમાધાન છે.” આ પહેલાં પણ ગાંધીજીએ હરિજનમાં લખ્યું હતું કે; “પંચાયતોને જેટલી સત્તા આપશો તેટલું પ્રજાનું ભલું થશે” અને જણાવ્યું કે “સ્વતંત્રતા સ્થાનિક કક્ષાએથી થવી જોઈએ એ રીતે પ્રત્યેક ગામ એક ગણરાજ્ય કે પંચાયતીરાજ હશે. પ્રત્યેક ગામ આત્મનિર્ભર હોવું જોઈએ, તેનાથી પોતાની જરૂરિયાતોને પોતે જ પૂર્ણ

કરવાની રહેશે. જેથી તે સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા પોતે જાતે ચલાવી શકે” આ પ્રકારના ગાંધીજીના વિચારોએ ગાંધીવાદીઓને બળ પૂરું પાડ્યું. આમ, બંધારણના ખરડામાં ગ્રામપંચાયતોને સ્થાન નહીં મળવાને કારણે બંધારણસભામાં તેની તરફેણ અને વિરુદ્ધ એક પ્રકારનો ચર્ચાનો દોર શરૂ થયો. ગ્રામ પંચાયતોને બંધારણમાં સ્થાન નહીં મળવાથી તેની ઉગ્ર ટીકા થવા લાગી. ગ્રામ પંચાયતોના બંધારણમાં સ્થાન અંગે સૌપ્રથમ બંધારણસભામાં શ્રીમન્નારાયણે અવાજ ઉઠાવ્યો અને તે પછી ટીકાઓનો દોર શરૂ થયો. અરુણચંદ્ર ગુહાએ ટીકા કરતાં કહ્યું “બંધારણ ના સમગ્ર ખરડામાં આપણે કોંગ્રેસનો દૃષ્ટિકોણ, ગાંધીજીના સામાજિક-આર્થિક દૃષ્ટિકોણનો કયાંય ઉલ્લેખ કર્યો નથી તથા આગળ ઉમેર્યું કે ગામડાંને બેઠા કરવાનો સંકલ્પ બંધારણમાં વ્યક્ત થતો નથી. ભારતનું ભાવિ બંધારણ પિરામીડ આકારનું હોવું જોઈએ અને તેના પાયામાં પંચાયતો હોવી જોઈએ.” ગોકુલભાઈ દોલતરામભટ્ટે કહ્યું “પંચાયતી રાજ વિનાનું ભારતનું બંધારણ હોઈ જ ન શકે પંચાયતોના આધાર વિના ભારતનું વિશાળ ભવન પડી જશે.” દામોદર સ્વરૂપ શેઠે કહ્યું કે “જે બંધારણમાં ભારતના લાખો ગામડાંઓનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી અને એમને વહીવટના એકમ તરીકે ગણવામાં આવ્યા નથી, તે બંધારણ લાંબું ટકશે કે કેમ તે બાબતમાં મને ભારે શંકા છે.” પ્રો. શિબનલાલ સક્સેનાએ કહ્યું કે “ખુદ મહાત્મા ગાંધીજીએ બંધારણ ઉપરના પોતાના વિચારોમાં ગ્રામપંચાયતોને અગત્યનું સ્થાન આપ્યું છે ત્યારે આપણે અહીંયા તેને હડધૂત કરીએ છીએ તેનું મને દુઃખ છે.” ટી. પ્રકાશને કહ્યું કે; “ડૉ. આંબેડકરે મેટ્રિકાફના લખાણોનું બરાબર અર્થઘટન કર્યું નથી. આપણાં ગામડાંઓ હજારો વર્ષોની આપત્તિઓ સામે ટકી શક્યાં છે તે વાતનો સહૃદયતાપૂર્વક સ્વીકાર થવો જોઈએ અને તેમને વધુ સમૃદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.” કે. સંથનમે કહ્યું કે; “આ દેશની ભાવિ સ્વતંત્રતા માટે આપણે જે મૂળભૂત તંત્રની રચના કરીએ છીએ તેના પાયામાં દરેક ગામની સ્થાનિક સ્વાયત્તતા હોવી જોઈએ.” આર. કે. સિંઘવે કહ્યું કે; “આપણી લોકશાહી માટેનું આજ બંધારણ હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે ડૉ. આંબેડકરે ગામડાંઓની સ્થાનિક સ્વાયત્તતાઓનો અસ્વીકાર કરીને લોકશાહીને નકારાત્મક બનાવી છે.” બંધારણસભાના આ સભ્યોની ટીકાઓનો જવાબ આપતા અને ગામડાંઓને વહીવટના પાયાના એકમ તરીકે ગણતા સમર્થકો પર પ્રહાર કરતા આંબેડકરે કહ્યું હતું કે, તેમને આશ્ચર્ય છે કે જેઓ પ્રાંતવાદ અને કોમવાદની નિંદા કરે છે તેઓએ ગામડાંના ઉદ્ધારક તરીકે બહાર આવવું જોઈએ. ડૉ. આંબેડકર ગ્રામપંચાયતની રચનાની તરફેણમાં ન હતા. તેથી તેઓએ કહ્યું હતું કે, “ગ્રામ સ્થાનિક અજ્ઞાનનો અડો, સંકુચિત માનસ અને સાંપ્રદાયિકતા સિવાય બીજું શું છે..... મને પ્રસન્નતા છે કે ભારતના બંધારણના ખરડામાં ગામનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે અને વ્યક્તિને એકમ માનવામાં આવ્યું છે.” આમ ડૉ. આંબેડકર વહીવટતંત્ર અને વિકાસ માટે ગામને પાયાનું એકમ માનવાને બદલે વ્યક્તિને પાયાનું એકમ બનાવવા ઈચ્છતા હતાં. આ પ્રકારના ડૉ. આંબેડકરના વિચારોનો અનેક બંધારણસભાના સભ્યોએ વિરોધ કર્યો હતો. તેથી, ડૉ. આંબેડકર અને બંધારણસભામાં બંધારણમાં ગ્રામપંચાયતને સ્થાન આપવાના સમર્થકોના વિરોધને શાંત પાડવા માટે જ્યારે બંધારણસભામાં રાજનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોની ચર્ચા થઈ રહી હતી ત્યારે ડી. કે. સંથનમે એક પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો કે રાજ્ય ગ્રામપંચાયતોની રચના કરે અને તેને અધિકારો પણ આપે જેથી તે સ્વાયત્ત શાસન સારી રીતે કરી શકે. આ સુધારાનો ડૉ. આંબેડકરે સ્વીકાર કરતાં રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં પંચાયતોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું. બંધારણની કલમ 40માં રાજ્યોને પંચાયતોની રચના કરવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો. બંધારણની 7મી અનુસૂચિ (રાજ્યયાદી)ના પરિશિષ્ટ-5માં ગ્રામપંચાયતોને સમાવીને કાયદો ઘડવાનો અધિકાર રાજ્યને આપવામાં આવ્યો છે. આમ

ગ્રામ પંચાયતોને બંધારણમાં સ્થાન મળ્યું અને બંધારણની જોગવાઈ પ્રમાણે ભારતીય સંઘના રાજ્યોએ કાયદાઓ ઘડવાની પ્રક્રિયા આરંભી.

2.5 સ્વાતંત્ર્ય પશ્ચાત ભારતમાં પંચાયતીરાજની વિકાસની પ્રક્રિયા અને સ્થાપના

ભારતમાં પંચાયતી વ્યવસ્થાના મૂળ પ્રાચીન સમય સુધી વિસ્તરેલા હોવા છતાં સમય સંજોગોને કારણે પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થા મૂત:પાય અવસ્થામાં હતી. તેના વિકાસની પ્રક્રિયા અને આધુનિક સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય અંગ્રેજોના શાસન દરમિયાન વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં શરૂ થયું હતું. તેમાં સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ દરમિયાન અનેક વખત આ પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થાને સુદૃઢ બનાવવાની માંગણી થતી રહી અને સ્વતંત્ર પ્રાપ્તિ પછી પંચાયતી વ્યવસ્થાને પુનર્જીવિત કરી રાષ્ટ્રનિર્માણના એક સાધન તરીકે તેને સ્વીકારવાની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થયો જેમાં સામુદાયિક વિકાસ યોજનાથી શરૂ થયેલી આ પ્રક્રિયા અને બળવંતરાય મહેતા સમિતિએ પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થાને આખરી આકાર આપતા સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી સમગ્ર ભારતમાં પંચાયતીરાજની સ્થાપના થઈ.

2.5.1 સામુદાયિક વિકાસ યોજના

સ્વતંત્રતાની “પ્રાપ્તિ સમયે કેન્દ્ર સરકાર સમક્ષ બે મહત્વના પડકાર હતા અને તે રાષ્ટ્રનિર્માણનું અને રાષ્ટ્રના વિકાસનું. શ્રી પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ પંચવર્ષીય યોજનાઓના માધ્યમથી આ પડકારને પહોંચી વળવાનું પસંદ કર્યું. પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાના પ્રારંભે જ નહેરુને લાગ્યું કે પ્રજાની ભાગીદારી અને પ્રજાના સહકાર દ્વારા જ રાષ્ટ્રનિર્માણ અને રાષ્ટ્રના વિકાસના લક્ષ્યને સિધ્ધ કરી શકાશે. તેથી 2જી ઓક્ટોબર 1952ના રોજ કેન્દ્ર સરકારે સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમની શરૂઆત કરી. આ સામુદાયિક કાર્યક્રમને ઝડપી અને સફળ બનાવવા માટે પંચાયતીરાજ અને સામુદાયિક વિકાસ મંત્રાલયની સ્થાપના કરી અને તેની જવાબદારી એસ.કે.ડે ને સોંપવામાં આવી. આ સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમનો હેતુ હતો કે આર્થિક આયોજન અને સામાજિક પરિવર્તન માટેની રાષ્ટ્રીય યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોમાં ગ્રામીણ પ્રજામાં સક્રિય રુચિ ઉત્પન્ન થાય તથા ગ્રામીણક્ષેત્રે આર્થિક અને સામાજિક જીવનમાં પરિવર્તન લાવવામાં પ્રજાના પોતાના પ્રયાસો હોય તેવી પ્રજા પાસે અપેક્ષા હતી. આ માટે સમુદાયની પાયાની જરૂરિયાતોને લક્ષમાં લઈને જ તે પ્રમાણે કાર્યક્રમો કરવા અને તે માટેના તમામ પ્રયત્નોને કેન્દ્રિત કરવા. પંચાયત પ્રધાન શ્રી એસ.કે.ડે. એ વિચાર્યું કે જો પ્રજાની વચ્ચે કામ કરતી સંસ્થાઓ સમાંતર વ્યવસ્થા ઊભી કરે અને સરકારના સહકારમાં રહીને વિકાસ કાર્યોની જવાબદારી ઉપાડે તો વિકાસના કાર્યોને વેગ મળે અને જુસ્સો જળવાઈ રહે એટલું જ નહીં સરકારી તંત્રનું ભારણ પણ ઓછું થાય. તેથી તેની સાથે જ ગ્રામીણ વિકાસ માટે નવાં વહીવટી એકમોની સ્થાપનાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ અને સામુદાયિક વિકાસ બોર્ડની સ્થાપના કરવામાં આવી. અને બ્લોક સ્તર પર બ્લોક વિકાસ અધિકારી પર વિકાસ કાર્યની જવાબદારી સોંપવામાં આવી. જો કે આ વ્યવસ્થાની હોદ્દાની વહીવટી સત્તામાં વધારો થયો પરંતુ પ્રજા પાસેથી અપેક્ષિત સહકાર ન મળ્યો. આમ સરકાર દ્વારા અમલી સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમે ગ્રામીણ પ્રજાને આયોજનના વર્તુળમાં લાવી દીધી પરંતુ ગ્રામીણ કક્ષાએ સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમોના અમલમાં પ્રજાની ભાગીદારી વધારવામાં અને સરકારીતંત્ર વહીવટીતંત્ર થી પ્રજાના અંતરને ઓછું કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યું. પ્રજાને એવું લાગ્યું કે આ સમગ્ર કાર્યક્રમ સરકારનો છે અને બધું જ સરકારે કરવાનું છે. તેથી આપણે તેમાં કશું કરવાનું રહેતું નથી આવી ભાવના વિકાસ પામી તેથી સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમને જોઈએ એટલી સફળતા મળી નહીં. અને પ્રજાભિમુખ કાર્યક્રમને જોઈતી નેતાગીરી પૂરી પાડવામાં સરકારનું અમલદારશાહીતંત્ર નિષ્ફળ જવા લાગ્યું.

1952માં સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમના પ્રારંભ પછી શાસકોને લાગ્યું કે “ગ્રામિક્ષાએ કોઈ ચોક્કસ સંસ્થા કે સમુદાયનું પ્રતિનિધિત્વ કરે, જવાબદારીપૂર્વક કાર્ય કરે અને જરૂરી નેતૃત્વ પૂરું પાડે તે સિવાય વિકાસ કાર્યક્રમોનો અમલ વાસ્તવિક ગ્રામવિકાસ માટે થઈ શકશે નહીં.” આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખી ભારતમાં પંચાયતી રાજનો અમલ થયો તે પહેલા ગ્રામવિકાસની યોજનાઓ સામુદાયિક વિકાસ’ના કાર્યક્રમ હેઠળ આવરી લેવામાં આવી હતી. આમ ‘સામુદાયિક વિકાસ’ એટલે ભૌગોલિક રીતે એકબીજાની નજીક રહેતા લોકોની સામાજિક અને આર્થિક જીવનપદ્ધતિમાં ગુણાત્મક તેમજ સંખ્યાત્મક પરિવર્તન” આમ સામુદાયિક વિકાસ માટે જે અપેક્ષાઓ વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી તેમાં અપેક્ષિત પરિણામો નહીં મળવાથી તેને વધુ સારી રીતે સફળ બનાવવા અને લોકોની સક્રિય ભાગીદારી વધારવાના હેતુથી તેનું મૂલ્યાંકન કરવા શ્રી બળવંતરાય મહેતાના નેતૃત્વમાં એક સમિતિની રચના કરવામાં આવી.

2.5.2 બળવંતરાય મહેતા સમિતિ રચના અને પંચાયતીરાજની સ્થાપના

સ્વતંત્ર ભારતમાં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાના પ્રારંભે ગ્રામ્યવિસ્તારના વિકાસ અને સ્થાનિક લોકોની સહકારની અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી તેને ચરિતાર્થ કરવા માટે ઓકટોબર 1952માં સામુદાયિક વિકાસ યોજના શરૂ કરવામાં આવી. પરંતુ પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના પૂર્ણ થવા આવી ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે સામુદાયિક વિકાસ યોજના લોકોની યોજના બનવાને બદલે તે માત્ર સરકારની યોજના બની રહી છે. તેથી તેનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે 16મી જાન્યુઆરી 1957ના રોજ શ્રી બળવંતરાય મહેતાના અધ્યક્ષપણા હેઠળ એક સમિતિની ભારત સરકાર દ્વારા રચના કરવામાં આવી. આ સમિતિએ એક; વહીવટ કરકસરયુક્ત તથા કાર્યદક્ષતાથી ચાલે અને બે; વધુ ને વધુ લોકો તેમાં સહભાગી બને. તે બે મુદ્દાઓને નજરસમક્ષ રાખીને પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી. ભારતના વિવિધ પ્રદેશોનો પ્રવાસ કર્યો અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના આગેવાન ખેડૂતો, રાજકીય સામાજિક કાર્યકરો, નેતાઓ, ધારાસભ્યો વગેરેની મુલાકાત લઈને એક અહેવાલ તૈયાર કર્યો અને 24મી નવેમ્બર 1957ના રોજ અહેવાલ સરકાર સમક્ષ રજૂ કર્યો. બળવંતરાય મહેતા સમિતિએ પોતાના અહેવાલમાં ત્રણ સિદ્ધાંતો તારવ્યા.

1. સામુદાયિક વિકાસ અને સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવું જોઈએ એટલે કે ગ્રામ્યવિસ્તારના કાર્યો તેની સ્થાનિક લોકશાહી સંસ્થા દ્વારા થવા જોઈએ.
2. આ સ્થાનિક લોકશાહી સંસ્થાઓ કાયદા દ્વારા સ્થપાય અને કાયદા દ્વારા તેને કાર્યો સોંપાય.
3. આ સંસ્થાઓ પોતાના કાર્યો સંતોષકારક રીતે કરી શકે તે માટે તેમને પૂરતી નાણાકીય વ્યવસ્થા અને કર્મચારીઓ પૂરા પાડવા જોઈએ.

આ ત્રણ મુખ્ય બાબતોને કેન્દ્રમાં રાખીને શ્રી બળવંતરાય મહેતા સમિતિએ પોતાના અહેવાલમાં સૂચનો કર્યા હતાં.

1. ગ્રામિક્ષાથી જિલ્લા કક્ષા સુધી એકબીજાને સાંકળતી ત્રણ સ્તરની સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ રચવી જોઈએ.
2. પંચાયતરાજની સંસ્થાઓને સાચા અર્થમાં સત્તા અને જવાબદારી સોંપવા.
3. આ સંસ્થાઓને પોતાની જવાબદારીઓ પૂર્ણ કરવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં નાણાકીય સાધનોની ફાળવણી કરવી.
4. આ સ્તરની તમામ કલ્યાણકારી અને વિકાસને લગતી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો આ સંસ્થાઓ મારફત થવાં જોઈએ.

5. જે કાર્યો નીચલા સ્તરે થઈ શકતા હશે તે ઉપલા સ્તરે કરવાની તક ન આપવી.

6. ત્રણેય સ્તરની પધ્ધતિ એવી હોવી જોઈએ કે ભવિષ્યમાં સત્તા અને જવાબદારીનું વિસ્તરણ વધુ સરળ બને.

શ્રી બળવંતરાય મહેતા સમિતિનો કેન્દ્રસરકાર દ્વારા સ્વીકાર થતાં સૌ પ્રથમ ૨ સપ્ટેમ્બર, 1959ના રોજ રાજસ્થાનની વિધાનસભાએ પંચાયત સમિતિ અને જિલ્લા પરિષદ અધિનિયમ પસાર કરતા તેનો અમલ ૨ ઓક્ટોબર 1959ના રોજ ભારતના તત્કાલીન વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુએ રાજસ્થાનના નાગોર જિલ્લામાં પંચાયતી રાજનું ઉદ્ઘાટન કરી ગ્રામીણ વિકાસનો પ્રારંભ કર્યો. પંચાયતીરાજનું ઉદ્ઘાટન કરતાં નહેરુએ જણાવ્યું કે ‘નવાભારતના સંદર્ભમાં આ ક્રાંતિકારી અને ઐતિહાસિક પગલું છે’ એસ.કે.ડે ને સ્વતંત્ર ભારતનાં પંચાયતીરાજના શિલ્પી ગણવામાં આવે છે. તેઓએ પંચાયતીરાજ અંગે જણાવ્યું કે પંચાયતીરાજ એ વ્યક્તિને બ્રહ્માંડ સાથે જોડતી કડી છે. રાષ્ટ્રીય લોકશાહીના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેમણે ગ્રામસભાથી લોકસભા વચ્ચેના સઘન અને અંગભૂત સંબંધોની કલ્પના કરી હતી. શ્રી નહેરુએ ગ્રામીણ વિકાસ માટેની આ સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ માટે પંચાયતીરાજ શબ્દ પ્રયોજ્યો હતો. તો તે પછી 11મી ઓક્ટોબર 1959ના રોજ આંધ્રપ્રદેશના નાંદેડ ખાતે શ્રી નહેરુએ પંચાયતીરાજનો પ્રારંભ કરાવ્યો. અને તે પછી સમગ્ર દેશમાં વિવિધ રાજ્યોએ પંચાયતીરાજ અધિનિયમો પસાર કર્યા. 1960માં આસામ અને કર્ણાટકમાં, 1962માં મહારાષ્ટ્રમાં, 1963માં ગુજરાતમાં, 1964માં પ.બંગાળમાં અને તે પછી 1968માં હિમાચલમાં પંચાયતીરાજ અમલમાં આવ્યું અને ક્રમશઃ વિસ્તરતું રહ્યું છે. મોટાભાગના રાજ્યોએ ત્રિસ્તરીય માળખું અપનાવ્યું હતું.

2.6 સારાંશ

ભારતમાં પંચાયતી રાજનો ખ્યાલ પ્રાચીન સમયથી જોવા મળે છે. કાળક્રમે તેનું નામ, સ્વરૂપ અને કાર્ય પદ્ધતિમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. આ એકમના સાર બિંદુઓ નીચે મુજબ છે.

- સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે પંચાયત રાજ વ્યવસ્થા અને તેના વિકાસની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ તમે કર્યો. જે અંતર્ગત પ્રાચીન ભારતમાં પંચાયતી વ્યવસ્થા, મધ્યકાલીન સમયમાં પંચાયત વ્યવસ્થા, બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન પંચાયતી વ્યવસ્થા માટેના પ્રયાસોની જાણકારી તમે મેળવી છે.
- ગાંધીજીનો ગ્રામ સ્વરાજ અંગેનો ખ્યાલ પણ તમે સમજ્યા.
- સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારતમાં પંચાયતી રાજની વિકાસની પ્રક્રિયા તમે જાણી છે. જેમાં સામુદાયિક વિકાસ યોજના, બળવંતરાય મહેતા સમિતિની રચના અને સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે પંચાયત રાજ વ્યવસ્થા અને તેના વિકાસની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ તમે કર્યો. જે અંતર્ગત પ્રાચીન ભારતમાં પંચાયતી વ્યવસ્થા, મધ્યકાલીન સમયમાં પંચાયત વ્યવસ્થા, બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન પંચાયતી વ્યવસ્થા માટેના પ્રયાસોની જાણકારી તમે મેળવી છે.
- ગાંધીજીનો ગ્રામ સ્વરાજ અંગેનો ખ્યાલ પણ તમે સમજ્યા.
- સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારતમાં પંચાયતી રાજની વિકાસની પ્રક્રિયા તમે જાણી છે. જેમાં સામુદાયિક વિકાસ યોજના, બળવંતરાય મહેતા સમિતિની રચના અને પંચાયતી રાજની સ્થાપના વિશે સમજૂતી મેળવી.

2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

- **બંધારણસભા** :સ્વતંત્ર ભારતમાં લોકશાહી રાજ્ય વ્યવસ્થાના સુચારું સંચાલન માટે બંધારણની રચના કરવા પ્રજાની પ્રતિનિધિઓની બનેલી બંધારણ ઘડનારી કેન્દ્રીય ધારાસભાને બંધારણ સભા તરીકે ઓળખાવી શકાય.
- **ચરિયાણ** : ગામમાં પશુઓને ચરવા માટે ગ્રામ પંચાયત દ્વારા અનામત રાખવામાં આવેલી જમીનને ચરિયાણ કહેવામાં આવે છે.
- **આત્મનિર્ભર** : સ્વાવલંબનનો પરિચાય શબ્દ છે જેનો અર્થ છે જરૂરિયાત મુજબની વસ્તુઓના ઉત્પાદનની ક્ષમતા કેળવવી.

2.8 સ્વાધ્યાય

(અ) નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

1. પ્રાચીન સમયમાં પંચાયતી વ્યવસ્થા.

2. બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન પંચાયતી વ્યવસ્થાની વિકાસ પ્રક્રિયા.

3. ગાંધીજીનું ગ્રામ સ્વરાજ.

4. સામુદાયિક વિકાસ યોજના.

5. બંધારણસભામાં પંચાયતીરાજ અંગેની ચર્ચા સ્પષ્ટ કરો.

6. બળવંતરાય મહેતા સમિતિની રચના અને પંચાયતીરાજનો ઉદ્ભવ જણાવો.

(બ) નીચે આપેલ ખાલી જગ્યા પૂરો.

1. રાજાવિહીન ગણતંત્રને _____ કહેવામાં આવતું.
2. વૈરાજ્યનો ઉલ્લેખ _____ માં છે.
3. ચીની મુસાફર _____ એ પંચાયતોનું વર્ણન કરેલું છે.
4. ગ્રામપંચાયતોને _____ એ નાના પ્રજાસત્તાકો તરીકે ઓળખાવી છે.
5. 1909ના કોંગ્રેસના _____ ખાતેના અધિવેશનમાં સ્થાનિક સંસ્થાઓ માટેની માંગણી કરી.
6. બંધારણની કલમ _____ માં માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં પંચાયતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.
7. સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનો પ્રારંભ ઈ.સ. _____ માં કરવામાં આવ્યો.
૮. પંચાયતીરાજનો અમલ કરનાર સૌપ્રથમ રાજ્ય _____ હતું.
૯. પંચાયતીરાજનો અમલ _____ ના રોજ _____ એ કર્યો.

2.9 સંદર્ભ સૂચિ

1. શાહ બી.સી., : 'ભારતમાં પંચાયતીરાજ', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, 1981.
2. આગળ બલદેવ : ' 73માં બંધારણીય સુધારા પશ્ચાત ભારતમાં પંચાયતીરાજ ', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
3. શુક્લ ગજેન્દ્ર : ' પંચાયતીરાજ ', ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત, 2013-14.
4. શર્મા હરિશ્ચંદ્ર : 'ભારત મેં સ્થાનિય પ્રશાસન', કોલેજ બુક ડિપો, જયપુર.
5. શેઠ પ્રવિણ (સં), : 'પંચાયતીરાજ અને વિકાસ', પં. નહેરુ જન્મશતાબ્દી સમિતિ, અમદાવાદ, 1989.
6. ઝાલાડી.ડી., : 'બળવંતરાય મહેતા : રાજકીય નેતૃત્વ', સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, 1990.
7. ઝાલાડી.ડી.(સં), : 'પંચાયતીરાજ લોકભાગીદારી તરફ', ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર, 1996.
૮. મરચન્ટ આમ્રપાલી (અનુ.) : 'પંચાયતીરાજ (કાયદા થી ચળવળ સુધી)', પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, 1996.
૯. વૈષ્ણવ બિપિનચંદ્ર (સં), : 'પંચાયત પરિચય', નવસર્જન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, 1995.

રૂપરેખા

- 3.0 ઉદ્દેશો
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 ગ્રામસમુદાયનો અર્થ
- 3.3 ગ્રામ સામુદાયિક વિકાસ યોજના
- 3.4 સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના મુખ્ય લક્ષણો
- 3.5 સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના પરસ્પર અવલંબન ઉપર ભાર
- 3.6 સામુદાયિક વિકાસ યોજના અને પંચાયતીરાજ
- 3.7 વિકાસ યોજનાના સિદ્ધાંતો
- 3.8 સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના નિષ્ફળતાના કારણો
- 3.9 ગ્રામીણ વિકાસની યોજનાઓ
- 3.10 સારાંશ
- 3.11 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 3.12 સંદર્ભસૂચિ
- 3.13 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

3.0 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થી નીચેની બાબતોથી માહિતગાર થશે.

- ગામડા વિશેનો ખ્યાલ મેળવી શકશો.
- સમુદાય વિશેનો ખ્યાલ મેળવી શકશો.
- સામુદાયિક વિકાસ યોજના વિશે સમજ મેળવી શકશો.

3.1 પ્રસ્તાવના

2001ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ભારતમાં 70% લોકો ગામડાંમાં વસે છે. ઉદ્યોગ અને રોજગારી વધવાને કારણે શહેરમાં વસતી વધારો થયો પણ તેમ છતાં ગ્રામ સમુદાયમાં વસ્તીનું પ્રમાણ હજુ નોંધપાત્ર છે. 1947માં દેશ આઝાદ થયો, 1950માં બંધારણ અમલમાં આવ્યું અને 1951માં કેવી રીતે વિકાસ કરવો. દેશની અંદર વિકાસ કરવા માટે કેવા કાર્યક્રમો કરવા તે માટે આયોજન થયું અને ગ્રામ સામુદાયિક વિકાસ યોજનાની શરૂઆત થઈ જે માટે બે વસ્તુ સમજવી પડે.

સમુદાય અને વિકાસ

સમુદાય એટલે કોઈ ભૌતિક સીમા ધરાવતો પ્રદેશ, સ્થળ કે વિસ્તાર જેમાં અમારાપણાની ભાવના કેન્દ્રસ્થાને છે. કોઈ નિશ્ચિત પ્રદેશનું સ્થળ સાથે જોડાયેલો વ્યક્તિઓનો

સમૂહ એટલે સમુદાય. વિકાસ એટલે કે પ્રમાણ વધવું તેમાં પ્રગતિ અને પરિવર્તન ઘટકો છે પણ જે પરિવર્તન ઉર્ધ્વગામી હોય તે વિકાસ તરીકે ઓળખાય.

પંચાયતીરાજ અને સામુદાયિક
વિકાસ યોજના

3.2 ગ્રામ સમુદાયનો અર્થ

- ગામડું

વ્યવસાયની દૃષ્ટિએ ગામડામાં ખેતી પર આધારિત વ્યવસાય હોય છે. જે કુદરત ઉપર આધારિત છે. તેમાં ખેતી, પશુપાલન વગેરે વ્યવસાય આવે છે. જ્યારે શહેરમાં અનેક પ્રકારના વ્યવસાયો જોવા મળે છે. ગીચતાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શહેરમાં ગીચ વસ્તી હોય છે. જ્યારે ગામડાંમાં છૂટા-છવાયા વસવાટો ખુલ્લી જગ્યાઓ વધારે જોવા મળે છે. ગામડામાં નિકટવર્તી પ્રાથમિક સંબંધો વધુ જોવા મળે છે. જ્યારે શહેરની અંદર વૈવિધ્ય વધુ જોવા મળે છે. આથી ત્યાં સંબંધોમાં લાગણીભાવ જોવા મળતો નથી. જ્યારે ગામડામાં લાંબાગાળાનાં સંબંધો જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત પરંપરાગત જીવન વધારે જોવા મળતું હોય છે. આ બધી ગામડાની અને શહેરની લાક્ષણિકતા છે. જેમાં શહેર ગામડાથી અને ગામડું શહેરથી જુદું પડે છે. આ લાક્ષણિકતાઓને આધારે પરંતુ કોઈપણ સમાજની અંદર એ સંપૂર્ણપણે શહેર હોતું નથી. ગામડાંમાં સંબંધો આત્મિયતાવાળા હોય છે. જ્યારે શહેરી સમાજની અંદર વસ્તીનું પ્રમાણ વૈવિધ્યવાળું હોય છે.

- સમુદાય

સમુદાય શબ્દ લેટિન ભાષાના com તથા munis શબ્દોથી બન્યો છે. જેમાં comનો અર્થ Together અર્થાત્ એક સાથે તથા munisનો અર્થ Serving (સેવા કરવી). આમ સમુદાયનો અર્થ એક સાથે મળીને સેવા કરવી. આમ વ્યક્તિઓનો એવો સમૂહ જેમાં પરસ્પર હળી-મળીને રહેવાની ભાવના તથા પરસ્પર સહયોગ દ્વારા આપણા અધિકારોનો ઉપયોગ કરવો. પ્રત્યેક સમુદાયમાં મનોવૈજ્ઞાનિક લગાવ તથા અમારાપણાની ભાવના હોય.

- મેકાઈવર

સમુદાય સામાજિક જીવનના એ ક્ષેત્રને કહેવાય છે કે જે સામાજિક સંબંધના અથવા સામંજસ્ય માત્રમાં જાણવામાં આવે છે.

- બોગાર્ડસ

સમુદાય એક સામાજિક સમૂહ છે. જેમાં અમારાપણાની ભાવનાની માત્રા એક નિશ્ચિતક્ષેત્રમાં હોય છે.

- એમ. મજુમદાર

સમુદાય કોઈ નિશ્ચિત ભૂ-ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રની કોઈપણ સીમામાં રહેવાવાળા વ્યક્તિઓનો સમૂહ જો સામાન્ય જીવન વ્યતીત કરતા હોય છે.

3.3 ગ્રામ સામુદાયિક વિકાસ યોજના

આયોજના C.D.P (Communication Development Programme)ના નામથી ઓળખાય છે. કોઈપણ વિકાસનો સંબંધ એ સંખ્યા સાથે પણ જોવા મળે છે. જેમ કે 1991માં શિક્ષણનું પ્રમાણ કેટલું હતું. એમાં કેટલા ટકા છોકરીઓનું પ્રમાણ હતું. 2001માં કેવો વધારો થયો છે આમ શિક્ષણમાં કેવો વિકાસ થયો છે. એ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ પણ જોઈ શકાય છે. જેમાં વિસ્તાર ફેલાવો વ્યાપનો આધાર પણ જોઈ શકાય વિકાસનું પ્રમાણ વધે એની સાથે સાંકળી

શકાય. વિકાસનો ખ્યાલ પણ કેટલેક અંશે પ્રગતિ સાથે સંકળાયેલો છે. આમ વિકાસનો ખ્યાલ એ ભૌતિક સંપત્તિ સાથે સંકળાયેલો છે. આ સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનો મૂળ ખ્યાલ છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી યૂનોની સ્થાપના થઈ. જેમાં વિકાસની પ્રક્રિયા વિશ્વમાં મોટાભાગના દેશોએ લોકશાહી પદ્ધતિ વિકસાવી અને સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનો વિચાર રજૂ કર્યો. 1948માં Cambridge Centre NCC સામુદાયિક શિક્ષણના પર્યાય તરીકે વિકાસ શબ્દનો ઉપયોગ થતો હતો. વિકાસ એટલે કે પ્રમાણ વધવું, તેમાં પ્રગતિ અને પરિવર્તન ઘટકો છે. પરિવર્તન ઉર્ધ્વગામી હોય તે વિકાસ તરીકે ઓળખાય. સમુદાયનાં લોકો સહભાગી બને, જાતે અગ્રેસર થઈને સક્રિય બની અને ઉત્સાહ થઈ સારું જીવન જીવવા માટે સમગ્ર સમુદાય જોડાય. આ પ્રકારની પદ્ધતિએ સામુદાયિક વિકાસ છે. બીજા દેશોના અનુભવ ઉપરથી એવું ફલિત થાય છે કે માત્ર સારું બંધારણ હોય એ પુરતું નથી પણ લોકો જીવનમાં રસ લે. ભાગીદાર થાય એવો રાજકીય વિકાસ પણ જરૂરી છે. આમાં આ પદ્ધતિ પહેલા સામાજિક, આર્થિક પરિસ્થિતિને સુધારવી પડે. આ પ્રકારની યોજનાઓ એની એ જુદી-જુદી પ્રવૃત્તિઓ છે. એટલે કે યુનોની જે પહેલી બેઠક થઈ એમાં સરકારી વહીવટીતંત્રમાં જે ગ્રામ સામુદાયિક વિકાસનાં આ શબ્દ પહેલીવાર ઉપયોગ કર્યો. જેમાં લોકો પોતે અને સરકારના સત્તાના મંડળો એવીરીતે જોડાય છે. જેથી સમુદાયને આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિમાં સુધારો થાય અને તે દેશનાં વિકાસમાં લોકો પોતે સહભાગી બને. આ કાર્યક્રમમાં દેશના જુદાં જુદાં કાર્યક્રમોના એકભાગ રૂપે જ આ કાર્યક્રમની શરૂઆત કરવામાં આવી, જેવી કે આર્થિક યોજના, સામાજિક યોજના, આરોગ્યલક્ષી યોજના વગેરે જેવા કાર્યક્રમોના એક ભાગરૂપ છે. આ ગ્રામ સામુદાયિકની પ્રક્રિયા છે.

- સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે.
- લોકોને આત્મનિર્ભર બનાવવાની પ્રવૃત્તિ છે.

એમાં સહભાગીપણું મહત્વનું છે. આ ઉપરાંત નાના-નાના સમુદાયોને દેશના સંદર્ભમાં સક્રિય કરી તેની ભૂમિકા ભજવવાની શક્તિમાં વધારો કરવો એટલે એમાં સમૂહની ભાગીદારી સમૂહની પહેલ અને સમૂહનાં કલ્યાણ માટેની સામુહિક વિકાસની પ્રવૃત્તિ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ “સામુદાયિક વિકાસ એ એવી પ્રયુક્તિ છે કે જે ઘણી સરકારો અપનાવે છે, જે દ્વારા ગ્રામીણ લોકો સ્થાનિક રીતે અગ્રેસર થઈ વધુ અસરકારક બને. વધુ ઉત્પાદન અને સારા જીવન તરફ વળે એવા પ્રકારની સામાજિક ક્રિયા છે. જેમાં લોકો જાતે સંગઠિત બની પોતાની જરૂરીયાતો અને સાધનો ઓળખી વ્યક્તિગત યોજનાઓ બનાવે અને મહદ્ અંશે પોતાના સાધનો ઉપર આધાર રાખી જેમાં સરકાર કે અન્યની મદદ મેળવી પોતાની સમસ્યાઓનું નિવારણ કરે.”

3.4 સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના મુખ્ય લક્ષણો

સામુદાયિક વિકાસનો કાર્યક્રમ 1952માં ગ્રામીણ વિકાસનો હતો. જે પાછળથી 1958 સુધીમાં શહેર સાથે પણ જોડવામાં આવ્યો. એમાં મુખ્ય ત્રણ બાબતો છે.

1. આ પ્રક્રિયાને શરૂ કરતાં પહેલાં લોકશાહી પ્રકારનું સહભાગીપણું.
 2. બની શકે તેટલી આત્મનિર્ભરતા જાતે ઊભી કરવી.
 3. એકરૂપ બનવા માટે સરકારી કે બિનસરકારી મદદનો સ્વીકાર.
- આ યોજનામાં ગ્રામીણ લોકો જાતે પોતાના સામાજિક પરિવર્તન માટે એકત્રિત થાય. એમનામાં પોતાના વિશેની સભાનતા કેળવાય તો તે જવાબદારી ઉપાડતા થાય.

- આ યોજનામાં સમાજના દરેક કુટુંબો ભાગ લે અને સ્વેચ્છાએ કામ કરે એ આ વિકાસનો પાયો છે. આમાં લોકોએ પોતાની જાતે જ પોતાનો વિકાસ કરવાનો છે.
- 1. આમાં લોકોનો સહકાર હોય તમામ લોકોને ન્યાય મળે એવો આ યોજનાનો આશય છે.
- 2. આ એક એવી પદ્ધતિ છે જે દ્વારા સામાજિક નીતિના ઈચ્છનીય ધ્યેયો સિદ્ધ કરી શકાય. આ એક પ્રકારનું આંદોલન છે.
- 3. જેમાં ગ્રામીણ સમાજમાં પરિવર્તન લાવવાની વાત છે. આમાં સમાજના સામાજિક અને આર્થિક પાસાંના સુધારણા કરવાનું ધ્યેય છે.
- 4. લોકોના વિકાસ માટે લોકોનું સહભાગીપણું મહત્વનું છે.
- 5. સમુદાયના લોકો પોતે જ અગ્રેસર થાય, પોતે જાતે જ નેતૃત્વ લે. પોતે સ્વેચ્છાએ ભેગા થાય અને પોતાની વિવિધ સમસ્યાઓ હલ કરવાનું વિચારે પોતાના વિકાસની બાબતમાં વિચારે જેમાં પરસ્પરની મદદ મહત્વની બાબત છે.
- 6. જેમાં આયોજનમાં લોકો પોતાનાં પ્રયત્નોની કાર્યક્રમને અસરકારક બનાવવા પ્રયત્નો કરે છે.
- 7. સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના મહત્વનાં મૂલ્યો જોઈએ તો વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં શ્રદ્ધા રાખવી, વિશ્વાસ કરવો, સામાન્ય નાગરિક શક્તિમાં વિશ્વાસ ધરાવવો. દરેક નાગરિક પોતાની ફરજ બરાબર બજાવે એવો વિશ્વાસ છે. વિશાળ સમુદાયના વિકાસ માટે આવા નાના-નાના ગામડાઓમાં વિકાસ કરવાની યોજના છે. આમાં મુક્ત પસંદગીના આધારે એટલે એમના ગામમાં કઈ બાબતની વધારે જરૂર છે જેવી કે શિક્ષણ, પાણી, રસ્તાઓ, વાહન વ્યવહારના સાધનો કે ગટરોની એ માટે ગામનાં લોકો ભેગા મળીને સહભાગી બનીને કાર્ય કરે છે.

વિશ્વનાં જુદા જુદાં દેશોની અંદર આ કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. એમાં દરેક દેશોનો પોતાનો આગવો આશય હતો કે શેના માટે વિકાસ કરવો. જેમાં પ્રજાને વિશાળ પાયા પર સાક્ષર બનાવવા પર ભાર મૂક્યો. જ્યારે ભારતમાં સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ વધારે મજબૂત બને એ માટે આ કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો. એટલે વિકસતા દેશોમાં હતા સરકારે શરૂ કરેલા કાર્યક્રમો છે જેમાં નીતિવિષયક, નાણાંવિષયક અમલીકરણ માટે સરકાર દ્વારા સ્થાનિક સંસ્થાઓનો સહકાર લેવામાં આવે છે જ્યારે વિકસિત દેશોમાં ખાનગી ધોરણો એકલ દોકલ વ્યક્તિ દ્વારા જાગૃત લોકો જ આ કાર્યક્રમ ચલાવે છે. જેમાં પ્રજાની તમામ વ્યવસ્થા એમની જરૂરિયાતોને પૂરો પાડવાનું કામ ખાનગી ધોરણે ચાલે છે.

સામાન્ય રીતે સામુદાયિક વિકાસ યોજનાની પ્રક્રિયામાં કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની જાતે પોતાના વિકાસનો પ્રયત્ન કરે છે સામાન્ય રીતે કઈ-કઈ બાબતોમાં પરિવર્તન લાવી શકાય એમાં

- ભૌગોલિક બાબતમાં
- જમીન ઉપયોગની બાબતમાં પરિવર્તન લાવી શકાય
- ખેતી ઉપરનું ભારણ ઓછું કરવું જેમાં ખેતી સિવાયના વ્યવસાયોની તકો ઉભી કરવી. જમીનની ઉત્પાદકતા વધારવીએ માટેના પ્રયત્નો કરવા.
- વસ્તીની ગુણવત્તામાં વધારો થાય, સારામાં સારું આરોગ્ય ધરાવતા બાળકો જન્મે પોષક

આહાર દ્વારા પોષણ મેળવે વગેરે બાબતોમાં પરિવર્તન લાવી શકાય છે.

આ યોજનામાં સમાજનાં લોકોનું પ્રમાણ જળવાય અને લોકોનું આરોગ્ય સારુ રહે એ માટેના પ્રયત્નો થાય છે. જેમાં બાળકોનો યોગ્ય ઉછેર થાય, એમને સારું શિક્ષણ મળે. એમને સારી માહિતી પ્રાપ્ત થાય, સારું જીવન ઘડતર થાય, એમના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનમાં ફેરફાર લાવવાની બાબત આ કાર્યક્રમમાં જોવા મળે છે.

3.5 સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના પરસ્પર અવલંબન ઉપર ભાર

જેમાં 'જીવો અને જીવવા દો' એવા સૂત્રોનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે. ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાની સાથે માનવ સંબંધો પણ બદલાય. જેમાં સમાજનું સામાજિક રચનાતંત્ર બદલાય, સામાજિક પસંદગીનું ક્ષેત્ર વધે, લાગણીમુક્ત પસંદગી કરતાં વૃદ્ધિ ઉપર ભાર મુકાય અને સમાજમાં પ્રવર્તતા ધોરણોનું સાર્વત્રિક થાય, સારા નાગરિક બનવાનો પ્રયત્ન કરે. લોકોની કાર્યક્ષમતા વધે એના ઉપર ભાર મુકવામાં આવે છે.

ભારત દેશમાં આ કાર્યક્રમ બે વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે.

1. સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયાં પહેલાંનો તબક્કો
2. સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયા પછીનો તબક્કો

1. સામુદાયિક વિકાસ યોજના શરૂ થયા પહેલાંનો તબક્કો :

આ તબક્કામાં એનો ઇતિહાસ જોઈએ તો એના પણ બે તબક્કા છે.

- (અ) શરૂઆતનો તબક્કો જે 1921 થી 1930 સુધી ચાલ્યો
- (બ) 1945 થી 1952 સુધી તબક્કો

શરૂઆતના તબક્કામાં 1921 થી 1930 માં જુદા જુદા કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા, જે કાર્યક્રમોમાં નીચે પ્રમાણે વિસ્તારથી રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

(1) શ્રી નિકેતન

આ પહેલો કાર્યક્રમ શ્રી નિકેતનનો હતો. આ કાર્યક્રમ રવિન્દ્રનાથ ટાગોર અને ઐલ્મ હસ્ટોએ શરૂ કર્યો. જેમાં ગામડા પુનઃજીવિત બને, ગામડાનો વિકાસ થાય, એમાં ગામનાં લોકોને આત્મનિર્ભય બનાવવા ગામના લોકોની શારીરિક અને બૌદ્ધિક સ્થિતિમાં સુધારો થાય. આ શ્રી નિકેતન કાર્યક્રમમાં માનવના સમગ્ર જીવનને વિકસાવવાનો અભિગમ હતો. આ કાર્યક્રમનો હેતુ ગામડાનાં લોકોને આત્મનિર્ભર બનાવવા ભારતીય સંસ્કૃતિથી વાકેફ કરવા માટે આ સંસ્થા શરૂ કરી. આ આખો કાર્યક્રમ સમગ્ર જીવન વિકાસ સંબંધિત હતો. જેમાં વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના તમામ પાસાઓ ખોલે એના ઉપર ભાર મુકવામાં આવતો હતો. આ સંસ્થાની મર્યાદા એ હતી કે બંગાળની આસપાસના ગામડાંઓ પૂરતી જ શરૂ કરી હતી. એટલે કે એ ગામડાંઓને જ કાર્યક્રમની અસર થઈ એ સિવાય બીજાં ગામડાંઓ પર તેની કોઈ અસર થઈ નહીં.

(2) માર્ટન્ડમ્

દક્ષિણ ભારતમાં કેરાલાની અંદર 1921 માં ડૉ. સ્પેન્સર હેલ્સએ આ માર્ટન્ડમ્ પ્રયોગ ચાલુ કર્યો. આ કાર્યક્રમ એ ગામનાં લોકોની માનસિક, શારીરિક, સામાજિક અને આર્થિક રીતે વિકાસ કરવા માટે શરૂ કર્યો. કેરાલાની આસપાસના વિસ્તારોમાં 100 કેન્દ્રો સાથે આ કાર્યક્રમ જોડાયેલો હતો અને એમાં ખેતર પશુઓ વગેરે સારો સુંદર વનાવવા પર ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંના સ્થાનિક લોકોને તાલીમ આપવામાં આવી. એમાં વણાટકામ અંગેની મધમાખીના

કેન્દ્રો અંગેની મરઘાં ઉછેર કેન્દ્રો શરૂ કરવાની તાલીમ આપી શરૂ કર્યો. આ કાર્યક્રમના કેન્દ્રો વડોદરા, કોચીન, મદ્રાસ અને હૈદરાબાદમાં ઊભા કરવામાં આવ્યા.

(3) ગુરેગાંવ

પંજાબમાં ગુરેગાંવમાં આ પ્રયોગ થયો. ગુરેગાંવ પ્રયોગ એ તે સમયના બ્રિટિશ કલેક્ટર બ્રાયને શરૂ કર્યો. એમણે 1927 ની અંદર એક પુસ્તક 'Better Villages' લખ્યું. પુસ્તકને આધારે ગ્રામ સુધારણા કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો. જેમાં એમણે ગ્રામીણ સંગઠન પંચાયતો કેવી રીતે કામ કરે સ્ત્રી શિક્ષણ કેવી રીતે વધારે શકાય, યુવાન વર્ગને નેતૃત્વ કેવી રીતે સોંપાય, લોકોમાં સમાનતા અને બલિદાનની ભાવના કેવી રીતે ઊભી કરી શકાય એ માટેનાં પ્રયત્નો કર્યા. એ પછી વડોદરામાં ગ્રામીણ પુનઃરચના પ્રયોગ 1૯૩૨માં ગાયકવાડે શરૂ કર્યો. જેમાં આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત ગ્રામજનોની જીવનશૈલી વધારે સારી બને એ લોકો આત્મનિર્ભર બને એ માટે આ કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો.

1930 થી 1942-43 સુધીમાં વડોદરા જિલ્લાનાં આસપાસનાં 487 ગામોમાં આ કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો. જેમાં સંચાર વ્યવસ્થા સારી બનાવવા માટે ગામડામાં પીવાનું પાણી પહોંચાડવા માટે, મેલેરિયા વિરૂદ્ધ ઝુંબેશ ચાલુ કરી જેમાં ગંદકી દૂર કરી ગોચર જમીનનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરી શકાય એ માટે પછી ઢોર સુધારણા, બિયારણ સુધારણા, ગ્રામોદ્યોગની કેળવણી, સહકારી મંડળીઓ, ગ્રામસભાઓ, ગ્રામશાળાઓ શરૂ કરવામાં આવી.

(4) ગાંધીવાદી

આ કાર્યક્રમો પછી ગાંધીવાદી પરંપરાને કારણે પ્રયોગો શરૂ થયાં જેમાં ગામમાં રચનાત્મક પ્રયોગો શરૂ કર્યા. જેમાં મુખ્ય બાબતો લોકો ખાદી પહેરતા થાય. જેમાં લોકોને સ્વરોજગારી મળે એવો આશય હતો. ગ્રામોદ્યોગનો પ્રયોગ ગામડાંમાં પાયાનું શિક્ષણ અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી, સ્ત્રી ઉત્થાન, ગ્રામ સફાઈ, કોમી સંવાદ નશાબંધી અને આરોગ્ય શિક્ષણ લોકોને આપ્યું.

આ બધા પ્રયોગો સમગ્ર ભારતમાં વેરવિખેર અને એકલ-દોકલ સ્વરૂપના હતા. જેમણે આ પ્રયોગો શરૂ કર્યો. એમાં એકબીજાના અનુભવોનો લાભ લીધો નહીં જેથી આવા કાર્યક્રમો લાંબા સમય સુધી ચાલ્યા નહીં. આ પ્રયોગોમાં સરકારી વલણ સહાનુભૂતિ પૂર્વક નહોતું ટેકનિકલ સાધનોનો અભાવ હતો.

(2) સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયા પછીનો તબક્કો

(1) ફિરકા યોજના

આ બીજા તબક્કામાં મદ્રાસમાં ફિરકા યોજના શરૂ કરવામાં આવી જેમાં 1946ની અંદર 34 ફિરકા (અમુક વિસ્તાર) નક્કી કરવામાં આવ્યા. આ યોજનાનો આશય ગ્રામીણ લોકોને સુખી કરવા, સમૃદ્ધ કરવા સમાજનું સુગ્રથન કરવા માટેનો આ પ્રયોગ હતો. ફિરકા એટલે 50 ગામોનું એક એકમ આવા 39 ફિરકા (1700 ગ્રામ) નક્કી કરવામાં આવ્યા. જેની મુખ્ય બાબતોમાં ગામડામાં પીવાનું પાણી પૂરું પાડવું, સંડાસની સુવિધાઓ આ બધી સુવિધાઓ વાપરવાની ઝુંબેશ શરૂ કરી. ખાદી ઉદ્યોગના વિકાસ પર ભાર મૂક્યો. 1953 અને 54 માં બે કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા. જે ગ્રામ સુધારણા માટેનાં જ હતા. જેમાં

1. C. D. P (Communication Development Programme)
2. N. E. S (National Extension Services)

આકાર્યક્રમો ખેતીની સુધારણાના કાર્યક્રમ તરીકે ચાલે છે. ખેતીનું ટેકનીકલ જ્ઞાન

આપવામાં આવે છે. ખેત ઉત્પાદન કેવી રીતે વધે તેના પ્રયત્નો થાય છે. આ દરેક પ્રયોગાત્મક કાર્યક્રમો ગામડામાં ખેડૂતોને ખેત ઉત્પાદન આધુનિક બનાવવાનો હેતુ છે. જે આ N. E. S ના કાર્યક્રમમાં જોવા મળે છે. ફિરકા યોજનાને આ બંને કાર્યક્રમો સાથે જોડી દેવામાં આવી.

(2) નિલાખેરી પ્રયોગ

S.K.Deyદ્વારા નિલાખેરી પ્રયોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો. આ આખા રાષ્ટ્રનું ધ્યાન દોરતો કાર્યક્રમ હતો. આ કાર્યક્રમનું પુસ્તક C.D.Pકાર્યક્રમ દ્વારા લખવામાં આવ્યું. 1948માં આપણા દેશના ભાગલા થયા. એના કારણે ઘણાં બધાએ સ્થળાંતર કરવું પડ્યું. એમાં 9000 સ્થળાંતરીઓના પુનઃવસન માટે એક નિલાખેરી નામનું નગર ઊભું કરવામાં આવ્યું. આ કાર્યક્રમને પછી 100 ગામો સાથે સાંકળી લેવામાં આવ્યા. આ કાર્યક્રમ મજદૂર મનઝી નામે ઓળખાયો. જે વ્યક્તિ કામ ન કરે એને આવવાનો અધિકાર નથી. એમાં સ્વાવલંબન, પાયાની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા પર ભાર મૂક્યો. 'વોકેશનલ ટ્રેનિંગ' શરૂ કરવામાં આવી જેમાં દૂધની ડેરી, મરઘાં ઉછેર, પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, વર્કશોપ, ચામડા કાપવાનો ઉદ્યોગ આવી સરકારી પાયા પર રચાયેલી મંડળીઓહતી. એમાં પણ 750 એકર જમીનને ખેતીલાયક બનાવવામાં આવી. જેમાં 1400 માણસો કામ કરી શકતા હતા. અને ત્યાં 1200 લોકોને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં નોકરી આપવામાં આવી.

(3) ઈટાવા(પાઈલોટ પ્રયોગ)

જેમાં સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ અમલમાં મુકવા માટે સરકારે આ કાર્યક્રમ કર્યો હતો. જેમાં દિલ્હીના નજીકના ગામ ઈટાવામાં આ કાર્યક્રમ શરૂ થયો. જેનાં ગ્રામ સુધારણા પર ભાર મૂક્યો. જેમાં ગ્રામીણ ખેતીમાં પરિવર્તન, ફેરફારો લાવવા, ગ્રામ સફાઈ, ગ્રામ આરોગ્ય સુધારણા, ગ્રામ શિક્ષણ, ગામ સ્વરોજગાર, રોગોની નાબૂદી, ગામ નેતૃત્વ બધી બાબતો પર ભાર મૂકાયો અને ઘણા ખરે અંશે આ પ્રયોગ સફળ થયો. આપણે આજાદ થયા પછી1952 માં 2, ઓક્ટોબરથી ગાંધીજીના જન્મ દિવસથી કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો. જેમાં ગ્રામ સુધારણા કાર્યક્રમ લોકોને સ્વાવલંબી બનાવવાં માટે શરૂ કરવામાં આવ્યો.

3.6 સામુદાયિક વિકાસ યોજના અને પંચાયતી રાજ

- સમુદાય વિકાસ યોજનામાં લોકશાહી માળખું નહોતું જ્યારે પંચાયતીરાજમાં લોકશાહી માળખું છે.
- સમુદાય વિકાસ યોજનામાં લોકોના પ્રતિનિધઓ પર ભાર મૂકવામાં આવતો નહોતો પણ એમાં કોઈ ચૂંટણી થતી નહોતી જ્યારે પંચાયતી રાજમાં ચૂંટણીથી પ્રતિનિધઓ નક્કી થતાં.
- સમુદાય વિકાસ યોજનામાં વિકાસ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવતો જ્યારે પંચાયતી રાજ એ વિકાસ સાથે લોકશાહી પંચાયત પર ભાર મૂક્યો.
- સમુદાય વિકાસ યોજનાના વિસ્તરણ માટે લોકશાહી મહત્વની હતી. જ્યારે પંચાયતીરાજ એ સત્તાને લક્ષમાં લે છે અને લોકપ્રતિનિધિ ઉપર ભાર મૂક્યો.
- સમુદાય વિકાસ યોજના એ વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા પર ભાર મૂક્યો જ્યારે પંચાયતીરાજ રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો.

3.7 વિકાસ યોજનાના સિદ્ધાંતો

આ કાર્યક્રમનું મૂલ્યાંકન શું આવ્યું? આ કાર્યક્રમ કેટલા અંશે સફળ થયો અને કેટલા અંશે નિષ્ફળ ગયો એ બાબત નોંધનીય છે.

(1) ગ્રામ માનસમાં પરિવર્તન

સ્વાવલંબન નવભારતની રચના માટે એક પ્રભાવશાળી કાર્ય સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનું હતું. દેશની ભાવના માટે અનેક દેશના લોકોની નવજાગૃતિ માટે એક ઉપયોગી કાર્યક્રમ હતો.

(2) ગ્રામ પંચાયતોને સત્તા આપવામાં આવી

ગ્રામ પંચાયતોને સ્વતંત્ર સત્તા સોંપવામાં આવી. એમાં ગામમાં કયા ક્ષેત્રમાં સુધારા કરવા કેવું પરિવર્તન લાવવું. શું સુધારવું એ વિશે ગામના લોકો જ ભેગા મળીને પોતાના ગામ માટે નક્કી કરે અને સુધારવાના પ્રયત્નો કરે એ આ કાર્યક્રમ દ્વારા થયું.

(3) સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ

સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. એટલે કે સત્તાની વહેંચણી કરવામાં આવી હતી. એ ઉપરાંત ગામડાની અંદર પ્રાથમિક સુવિધાઓ આ કાર્યક્રમથી સુધરી જેમાં પીવાનું પાણી, રસ્તાઓ, વાહન વ્યવહાર, વીજળીકરણની પહેલાં જેવી સુવિધાઓ હતી તેમાં ફેરફારો થયાં.

(4) ગામડાંની અંદર સહકારી પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત થઈ

દૂધની સહકારી મંડળી અને આવાસ રહેઠાણની મંડળીઓ અનેક ગામોમાં શરૂ થઈ. આ કાર્યક્રમના સંદર્ભમાં આ મંડળીઓ શરૂ થઈ.

(5) ગામ લોકોમાં શિક્ષણ અને સ્ત્રી શિક્ષણ પ્રત્યે હકારાત્મક વલણ ઉદભવ્યું

લોકોમાં સહભાગીપણાની શરૂઆત થઈ. કેટલાંક અંશે લોકોમાં ભાગ્યવાદ ઘટ્યો અને પુરુષાર્થ વધ્યો એમાં પણ સ્ત્રી શિક્ષણની શરૂઆત થઈ.

(6) ખેતીનું આધુનિકરણ થયું

સિંચાઈની સગવડો વધારાઈ એના લીધે ખેતીમાં અનાજનું ઉત્પાદન વધ્યું. એના કારણે ગુજરાત અને હરિયાણામાં હરિયાણી ક્રાંતિની શરૂઆત થઈ.

(7) ગામડાંની અંદર નવી નેતાગીરી વિકસાવાની શરૂઆત થઈ

ગામ એકતામાં ધીમે ધીમે વધારો થવા માંડ્યો. શિક્ષણ શરૂ થયું લોકોમાં આરોગ્ય વિષયક સભાનતા આવવા લાગી. કુટુંબ નિયોજન અંગેની જાગૃતતા આવવાની શરૂઆત થઈ.

(8) આર્થિક રીતે ગ્રામ સમાજમાં સુવિધાઓ વધી

કલા અને હુન્નર ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન મળતું થયું. વિવિધ યોજનાઓ દ્વારા તે ઉપરાંત એટલે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને મોટા પાયે વિકાસ થયો.

3.8 સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના નિષ્ફળતાના કારણો

આ કાર્યક્રમ બે રીતે નિષ્ફળ ગયો જેમાં સંપત્તિની અને સમયની દૃષ્ટિએ નિષ્ફળતા મળી. અક્ષયકુમાર દેસાઈના મતે આ યોજના એ પરિક્ષા જેવી છે. આ યોજનામાં ફક્ત ખેડૂતો પર જ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું. એ સિવાય બીજા વ્યવસાયો પર ધ્યાન અપાયું નહિ. તેથી આ કાર્યક્રમનો વિકાસ ઓછો થયો. આ કાર્યક્રમ માટે બળવંતરાય મહેતા કમિટી પણ નીમવામાં

આવી હતી. જે આ કાર્યક્રમનું મૂલ્યાંકન કરે છે. એના રિપોર્ટમાં સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનું મૂલ્યાંકન હતું. એમાં બ્લોક લેવલે જે ડેવલપમેન્ટ ઓફિસરો હતાં. એ કાર્યક્ષમ ન હતા. બિનતાલીમી અને ઓછા કાર્યદક્ષ હતા. ગ્રામીણ કક્ષાએ એટલી વ્યાપક ગરીબી હતી કે આ કાર્યક્રમમાં લોકો ભાગ લેતા ન હતા જે મુદ્દાઓ ક્રમશઃ જોઈએ.

(1) નબળું નેતૃત્વ

આમાં બે તપાસ પંચ નીમવામાં આવ્યાં હતાં. જેમાં બળવંતરાય મહેતા કમિટી અને દેસાઈ કમિશનનાં અભ્યાસમાં જોવા મળ્યું કે ગ્રામીણ કક્ષાએ નબળું નેતૃત્વ હોવાને કારણે આ કાર્યક્રમ નિષ્ફળ ગયો. સરકાર દ્વારા જે કાર્યકરોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. તેઓ અસરકારક રીતે કામ ઓછું કરતા હતા અને સ્થાનિક કક્ષાએ જે કાર્યકરો હતા તે ગ્રામ લોકોનાં જીવનમાં ઓછો રસ લેતાં હતા. પરિણામે ગ્રામીણ કક્ષાએ નેતૃત્વની ખામીને કારણે આ કાર્યક્રમ નિષ્ફળ ગયેલો છે.

(2) ખૂબ ઝડપી કાર્યક્રમ

આ કાર્યક્રમમાં જે ધ્યેયો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. તેમાં અગ્રતાક્રમને પ્રાધાન્ય અપાયું ન હોતું. સમગ્ર ગ્રામ સમુદાયના સર્વાંગી વિકાસ માટે એક પછી એક પગલાં લેવાની જગ્યાએ ઝડપી તમામ કક્ષાએ આયોજિત કરવામાં આવ્યું હતું. તેથી તેની અસરકારકતા ઓછી જણાઈ. આમ તેના પરિણામે ગ્રામ કક્ષાએ મદદરૂપ બન્યો નહીં.

(3) લોકોની ભાગીદારીનો અભાવ

લોકશાહી રીતરસમથી પરિવર્તન આપવા માટે જે પ્રયત્નો થાય છે તેમાં લોકોની ભાગીદારી ઉપર મોટો આધાર રહે છે. આ કાર્યક્રમની શરૂઆત થઈ ત્યારે ગ્રામ કક્ષાએ નિરક્ષરતાનું ઊંચું પ્રમાણ અધિકારીઓનું ગુલામી માનસ ગ્રામીણ લોકોમાં સહકારનો અભાવ હતો. તેમજ સમગ્ર કાર્યક્રમનો રસ લોકો કરતા અમલદારોને વધારે આપવામાં આવતો હતો. તેથી લોકોની આવા કાર્યક્રમોમાં સ લેવાની તૈયારી ઓછી રહી. વળી અત્યંત ગરીબીની પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હોવાથી તેઓ કાર્યક્રમમાં ભાગ લઈ શકે નહીં. તેઓના રોજબરોજના પ્રશ્નોજ વધુ વિકટ હતા. તે ઉપરાંત આ કાર્યક્રમના જે ભાગીદારો હતા તેમના પ્રયત્નોના લાભ સમાજના બીજા વર્ગોને મળતા હતા.

3.9 ગ્રામીણ વિકાસની યોજનાઓ

(1) સામુદાયિક વિકાસ યોજના

સામુદાયિક વિકાસ યોજનાની 1952માં શરૂઆત થઈ. આ યોજનાના ઉદ્દેશો જોઈએ તો કૃષિ સંબંધિત સમસ્યાઓ ઔદ્યોગિક વિકાસના પ્રશ્નો, નિરક્ષરતા સંબંધિત સમસ્યાઓ, ઔદ્યોગિક વિકાસના પ્રશ્નો, નિરક્ષરતા, ગરીબી, કુપોષણ, અસ્વાસ્થ્યની પરિસ્થિતિઓ વગેરેને દૂર કરી ગ્રામીણ સર્વાંગી વિકાસ કરવો તથા ગામડાંઓને આત્મનિર્ભર બનાવવા 1980 થી ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ અંતર્ગત આઈ.આર.ડી.પી.નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(2) ગ્રામીણ વિકાસ સંકલિત અનાજ :

2 ઓક્ટોબર 1980 થી આ યોજનાનો આરંભ થયો. આ યોજના બેકારી દૂર કરવી, ઉત્પાદનનાં સાધનોનું વિતરણ કરવું, ગરીબ કુટુંબો શોધવા અને તેની આવકમાં વૃદ્ધિ કરવી અને ભૂમિવિહીન ખેડૂતોને મદદ કરવી.

(3) કામને બદલે અનાજ

1977થી આ યોજનાના આરંભ થયેલો હતો. રાજ્ય સરકારો સુરક્ષિત અનાજ ભંડારોમાંથી અનાજ પૂરું પાડે છે. શ્રમિકોને શ્રમનાં બદલે અનાજ તથા રોકડ રકમ આપવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં કામમાં સિંચાઈ, પૂર નિયંત્રણ, બંધોનું નિર્માણ, સડકો, શાળાના મકાનોનું નિર્માણ કરવું વગેરે માટે નિમ્ન વર્ગનાં લોકોને કામ પૂરું પાડવામાં આવે છે.

(4) જવાહર રોજગાર યોજના

આ યોજના અંતર્ગત જિલ્લા પંચાયતોને નાણાં ફાળવી તે દ્વારા રોજગારીનું આયોજન કરવું.

(5) ગ્રામીણ ભૂમિહીન રોજગાર ગેરંટી યોજના

1983-84માં આ યોજનાનો આરંભ થયો. આ યોજનામાં ભૂમિહીન ગ્રામીણ લોકોને રોજગારી આપવી સાતમી પંચવર્ષીય યોજનામાં આ કાર્યક્રમમાં 2412 કરોડ રૂપિયા ખર્ચા હતા.

(6) ગ્રામીણ યુવકોને સ્વરોજગાર

1979 થી આ યોજનાનો આરંભ થયો. 18 થી 35 વર્ષની ઉંમરના લોકોનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. 1997-98 સુધીમાં 2.34, 3.374 યુવકોને રોજગાર મેળવવા માટે શિક્ષિત કર્યા હતા.

(7) મરુભૂમિ વિકાસ કાર્યક્રમ

1997-98માં આ કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો. જેમાં રાજસ્થાન, ગુજરાત, હરિયાણા વગેરે એમ સાત રાજ્યોમાં 36 જિલ્લાઓ અને 227 વિકાસ ખંડોનો સમાવેશ થયો હતો.

આ ઉપરાંત ગ્રામીણ વિકાસ માટે ઘણી બધી યોજનાઓ અમલમાં આવેલી છે. તે ઉપરાંત હાલના સમયમાં ગ્રામીણ વિકાસમાં પહેલા કરતાં ઘણો બધો ટેકનોલોજી માધ્યમ, વ્યક્તિત્વ વિકાસ, ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે વગેરે બાબતો સારો રહ્યો છે.

3.10 સારાંશ

કોઈપણ સમાજ કે સમુદાયની વાત કરીએ ત્યારે સમુદાયના લોકો એકત્રિત થઈ પોતાના વિકાસની વાત કરે જેમાં નીચલા સ્તરથી માંડીને ઉપલા સ્તર સુધી આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરે. એ વિકાસ એમાં સંખ્યાત્મક અને ગુણાત્મક બંને પરિવર્ત્યોનો સમાવેશ થાય છે. એમાં આ બંને દૃષ્ટિએ ગુણાત્મક અને સંખ્યાત્મક પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. સામાન્ય રીતે સામુદાયિક વિકાસ યોજનાની પ્રક્રિયામાં કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાની જાતે પોતાના વિકાસનો પ્રયત્ન કરે છે. જે આ યોજનાથી આપણને જાણવા મળે છે.

3.11 ચાવીરૂપ શબ્દો

- C.D.P – Communication Development Programme
- N.E.S. – National Extension Services
- ફિરકા – અમુક વિસ્તાર
- નિલાખેરી – એક ગામનું નામ છે.

3.12 સંદર્ભસૂચિ :

1. પટેલ જે. સી. : ભારતમાં ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન અમદાવાદ, 2014
2. શ્રીનિવાસ એમ. એન. (સંપાદક) : ભારતનું ગ્રામજીવન, આર. આર. શેઠ કંપની,

અમદાવાદ, 1967

3. દુબે શ્યામચરણ : ભારતીય સમાજ, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઈન્ડિયા, નવી દિલ્હી, 1995
4. જાદવ નિતિન કે. : ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર, દામિની પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, 2017

3.13 તમારી પ્રગતિચકાસો

નીચે આપેલ પ્રશ્નોથી તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

(અ) નીચે આપેલાં પ્રશ્નોના જવાબ ટૂંકમાં આપો.

1. સમુદાય એટલે શું ?

2. ગામડાની વ્યાખ્યા ચર્ચો.

3. સામુદાયિક વિકાસ યોજના એટલે શું ?

4. સામુદાયિક વિકાસ યોજના ક્યારે શરૂ થઈ હતી ?

5. ગુરેગાંવ કાર્યક્રમ ક્યાં શરૂ થયો હતો ?

6. 'Better Villages' પુસ્તક કોણે લખ્યું હતું?

7. માર્ટનડમ્ કાર્યક્રમ ક્યાં અને કોના દ્વારા શરૂ થયો હતો?

૮. ફિરકા યોજના શું છે?

9. પાઈલોટ પ્રોજેક્ટ (પ્રયોગ) એટલે શું?

10. નિલોખેરી પ્રયોગ કોના દ્વારા શરૂ થયો હતો?

(બ) સવિસ્તાર પ્રશ્નોની ચર્ચા કરો.

1. ગ્રામીણ વિકાસની યોજનાઓ સવિસ્તાર જણાવો.

2. સામુદાયિક વિકાસ યોજનાની લાક્ષણિકતાઓ ચર્ચો.

3. સામુદાયિક વિકાસ યોજના શરૂ થયા પહેલાંનો તબક્કો વિગતવાર ચર્ચો.

4. સામુદાયિક વિકાસ યોજના શરૂ થયા પછીનો તબક્કો વિગતવાર ચર્ચો.

રૂપરેખા

4.0 ઉદ્દેશો

4.1 પ્રસ્તાવના

4.2 ગાંધીજીનો સંક્ષિપ્ત જીવન પરિચય

4.3 ગાંધીજીનો ગ્રામ સ્વરાજનો ખ્યાલ/અર્થ

4.4 ગ્રામ સ્વરાજના પાયાના સિદ્ધાંતો

4.4.1 રોજગારી

4.4.2 જાત મહેનત

4.4.3 સમાનતા

4.4.4 ટ્રસ્ટીપણું/ટ્રસ્ટીપણાંનો સિદ્ધાંત

4.4.5 વિકેન્દ્રીકરણ

4.4.6 સ્વદેશી

4.4.7 સ્વાવલંબન

4.4.8 સહકાર/સહકારી પદ્ધતિ

4.4.9 સત્યાગ્રહ

4.4.10 સૌ ધર્મોનું સમાન સ્થાન

4.4.11 પંચાયતી રાજ

4.4.12 પાયાની કેળવણી

4.5 ગ્રામ સ્વરાજ માટે સાધન શુદ્ધિ અને સત્યાગ્રહનો વિચાર

4.6 સારાંશ

4.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

4.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

4.9 સંદર્ભ સૂચિ

4.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનાં ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

- તમે ગ્રામસ્વરાજના ખ્યાલથી પરિચિત થશો.
- તમે ગાંધીજીના મતે ગ્રામ સ્વરાજના પાયાના સિદ્ધાંતોની જાણકારી પ્રાપ્ત કરશો.

4.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં ગાંધીજીના ગ્રામ સ્વરાજ અંગેના વિચારો વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે.

ગાંધીજીએ કલ્પના કરેલ ગ્રામ પંચાયતોનું સ્વરૂપ, તેની ફરજો, કાર્યોની સમજૂતિ આપવામાં આવી છે. ગાંધીજીનો ગ્રામ સ્વરાજનો ખ્યાલ મેળવ્યા બાદ તેના પાયાના સિદ્ધાંતો જેવા કે રોજગારી, જાત મહેનત, સમાનતા, ટ્રસ્ટીપણું, સ્વદેશી, વિકેન્દ્રીકરણ, સહકાર, સત્યાગ્રહ, સૌ ધર્મનું સમાન મહત્ત્વ, પંચાયતી રાજ, પાયાની કેળવણી વગેરેનો અભ્યાસ તમે કરશો.

4.2 ગાંધીજીનો સંક્ષિપ્ત જીવન પરિચય

ગાંધીજીનું પૂરું નામ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી હતું. તેમનો જન્મ 2, ઓક્ટોબર, 1869માં ગુજરાતના પોરબંદર ખાતે થયો હતો. તેમના પિતા પોરબંદર રાજ્યના દિવાન હતા. તેમની માતાનું નામ પુતળીબાઈ હતું. ગાંધીજીએ પોતાનું શિક્ષણ પોરબંદર, રાજકોટ અને ભાવનગર ખાતે મેળવ્યું હતું. ત્યાર બાદ 1889 થી 1891 દરમિયાન ઈંગ્લેન્ડમાં અભ્યાસ કરીને તેમણે બેરીસ્ટરની પદવી મેળવી હતી. 1891માં ભારત આવી વકીલાત શરૂ કરી હતી પરંતુ જોઈતી સફળતા મળી ન હતી. શેઠ અબ્દુલ્લાહને કોર્ટ કેસમાં સલાહ આપવા અને મુકદ્દમો લડવા તેઓ 1893માં દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં 1914સુધી રહ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસવાટ કરતા ભારતીયોની ગુલામી જોઈને તેમણે સત્યાગ્રહ કર્યો હતો. ગાંધીજી ઉપર ટોલ્સટોયનું ‘સ્વર્ગ તારા હૃદયમાં છે’ પુસ્તક અને રસ્કિનનું ‘અન ટુ ધી લાસ્ટ’ પુસ્તકની અસર ઘણી પડી હતી. 1914માં ગાંધીજી ભારત પરત આવ્યા. સ્વરાજ અને રામરાજ્યના હિમાયતી એવા ગાંધીજીએ જાતિભેદની નાબૂદી, વ્યસન મુક્તિ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, પાયાની કેળવણી, સ્ત્રી શિક્ષણ, સર્વોદય સમાજની સ્થાપના માટે આજીવન પ્રયત્નો કર્યા. ગાંધીજી એક સમાજ સુધારક, રાજનીતિજ્ઞ અને સત્ય તથા અહિંસાના પુજારી હતા. ભારતને આઝાદી અપાવવા તેમણે સત્યાગ્રહનો આશ્રય લીધો હતો.

અહિંસા તેઓનું પરમ શસ્ત્ર હતું. 1917માં તેમણે સાબરમતી આશ્રમની સ્થાપના અને 1920માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી હતી. 1924માં કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે તેમની વરણી થઈ હતી. 1929માં લાહોરના કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં પૂર્ણ સ્વરાજની ઘોષણા કરી હતી. મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવા સાબરમતીથી દાંડીકુચ કરી. ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે લંડન પણ ગયા હતા. ગાંધીજીએ સવિનય કાનુનભંગનું આંદોલન કર્યું હતું. ગાંધીજીના લગ્ન ખૂબ નાની ઉંમરે એટલે કે 13 વર્ષે કસ્તૂરબા સાથે થયા હતા. ગાંધીજી ખાદીના આગ્રહી હતા. 30 જાન્યુઆરી 1948ના રોજ ગાંધીજીનું મૃત્યુ થયું હતું. 30 જાન્યુઆરી ગાંધીજીના નિર્વાણ દિન તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. ગાંધીજી રાષ્ટ્રપિતાનું બિરુદ પામ્યા હતા.

4.3 ગાંધીજીનો ગ્રામ સ્વરાજનો ખ્યાલ/ અર્થ

ગાંધીજીની વિચારસરણીના પાયામાં ગ્રામસ્વરાજનો ખ્યાલ રહેલો છે. ગાંધીજી કહેતા હતા કે મારે મન સ્વરાજ એટલે દેશના અલ્પમાં અલ્પ બંધુની માટે સ્વતંત્રતા... સ્વરાજનો અર્થ છે સરકારના અંકુશથી સ્વતંત્ર થવાનો સતત પ્રયાસ, પછી એ સરકાર પરદેશી હોય કે રાષ્ટ્રીય હોય. સ્વરાજ એ પવિત્ર શબ્દ છે. વેદકાળ જેટલો પ્રાચીન છે અને તેનો અર્થ પોતાનું નિયમન, પોતાનો અંકુશ એવો થાય છે. ગાંધીજીએ કલ્પેલું ગ્રામ સ્વરાજ એટલે એવું સ્વરાજ જેમાં જાતિ કે ધર્મનો ભેદભાવન હોય. દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક સાચું સ્વરાજ અનુભવતો હોવો જોઈએ. તે માટે પુરૂષાર્થ સાચી ક્રાંતિ છે તેમ તેઓ માનતા હતા.

ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ “ગામ સંપૂર્ણ રીતે પ્રજાસત્તાક હોવું જોઈએ. દરેક ગામ પોતાના જીવનની અત્યંત મહત્ત્વની જરૂરિયાતો માટે એ પ્રજાસત્તાક પોતાના પાડોશીઓથી સ્વતંત્ર હશે, પરંતુ જે બાબતોમાં સહકાર અનિવાર્ય હશે તે બધા કાર્યોમાં પાડોશીઓ સાથે પરસ્પર સહાયથી કાર્ય કરશે...”

ગાંધીજીની દ્રષ્ટિએ એક આદર્શ એવું ગામ જેમાં કોઈ વ્યક્તિ ન હોય. ગામની પોતાની શાળા, નાટકઘર અને સભાગૃહ હોય. દરેક ગામને અને ગામના દરેક વ્યક્તિને સ્વચ્છ પાણી મળે. પાયાની કેળવણી દરેકને પ્રાપ્ત થાય તથા દરેક પ્રવૃત્તિ સહકારી પધ્ધતિના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ચાલવી જોઈએ તેવું માનતા હતા. જેમાં કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ ન હોય. ગ્રામીણ સમાજની સત્તા પાછળનું સાધન અથવા બળ સત્યાગ્રહ અથવા અસહકારથી પધ્ધતિવાળી અહિંસા હશે તેવું માનતા હતા. નક્કી કરવામાં આવેલ પુખ્તવયના આધારે દરેક લોકો દર પાંચ વ્યક્તિની એક પંચાયત ચુંટે અને તે ગામની સરકાર તરીકે ગામના બધા જાહેર કાર્યો કરે તેવી કલ્પના તેમણે કરી હતી. આ પંચાયતને જરૂરિયાત અનુસારની સત્તા અને અધિકાર આપવાની હિમાયત પણ તેમણે કરી હતી.

ગાંધીજીએ રજૂ કરેલ ગ્રામ સ્વરાજ અથવા ગ્રામ સરકારની રૂપરેખા નમૂનેદાર હતી. તેઓ એવી વ્યવસ્થા ઈચ્છતા હતા જેમાં દરેક વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના પાયા ઉપર રચાયેલી વ્યવસ્થામાં સંપૂર્ણ લોકશાહી હોય. દરેક વ્યક્તિ પોતે સરકારનું ઘડતર કરે. તે સરકાર અહિંસાને વરેલી હોય. આદર્શ ગામની કલ્પના રજૂ કરતા તેમણે જણાવેલું છે કે આદર્શ ગામ એવું હોય જેમાં સંપૂર્ણ સ્વચ્છતા હોય. ગામમાં જરૂરિયાત અનુસાર કૂવા, સાર્વજનિક સભાગૃહો, ગૌચર, શાળાઓ હશે. ગ્રામસેવકે સફાઈના પ્રશ્નનો નિકાલ સૌથી પેહલા કરવાની રજૂઆત ગાંધીજીએ કરી હતી.

4.4 ગ્રામ સ્વરાજના પાયાના સિદ્ધાંતો

ગાંધીજીની દ્રષ્ટિએ ગ્રામ સ્વરાજના પાયાના સિદ્ધાંતોમાં રોજગારી, જાતમહેનત, સમાનતા, ટ્રસ્ટીપણું, વિકેન્દ્રીકરણ, સ્વદેશી, સ્વાવલંબન, સહકાર, સત્યાગ્રહ, અને ધર્મોનું સમાન સ્થાન, પંચાયતી રાજ, પાયાની કેળવણીનો સમાવેશ થાય છે. જેની સમજૂતિ નીચે મુજબ મેળવીએ.

4.4.1 રોજગારી

માનવીનું સૌથી અધિક મહત્ત્વ પૂરી રોજગારીનું છે. ગાંધીજી માનતા હતા કે દેશની અને આખા જગતની આર્થિક રચના એવી હોવી જોઈએ જેમાં કોઈપણ વસ્ત્ર અને અન્નના અભાવથી પીડાય નહીં, એટલે કે દરેકને પોતાના નિભાવ પૂરતી રોજગારી મળી રહે. ગાંધીજીએ ‘નૈતિક’ શબ્દને ‘આધ્યાત્મિક’ શબ્દના પ્રયાયરૂપે વાપર્યો છે. નૈતિકતાની ઉપેક્ષા કરી શકાય નહી તેવું દૃઢપણે તેઓ માનતા હતા. દરેક માણસને જીવવાનો અધિકાર છે અને તેથી તે પોતે અન્ન, વસ્ત્ર તથા આશ્રય મેળવી શકે એ માટે જરૂરી ધંધો મેળવવાનો તેને અધિકાર છે સુવ્યવસ્થિત સમાજમાં પોતાના જીવન નિર્વાહ માટે રોજ મેળવવાનું દુનિયામાં સહેલાંમાં સહેલું હોવું જોઈએ તેવું તેઓ માનતા હતા. તેઓ સાથે એમ પણ માનતા હતા કે દેશની સુવ્યવસ્થાની કસોટી તેમાં કેટલાં કરોડપતિઓ છે એ નહીં પણ તેની આમ જનતામાં ભૂખમરો ન હોય એ છે. હિંદુસ્તાનમાં વસતા માણસોની સમગ્ર શક્તિને એકત્રિત કરી તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવામાં સાચું આર્થિક નિયોજન સમાયેલું છે તેવો મત ગાંધીજીનો હતો. તેઓ માનતા હતા કે “જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો મેળવવાનો હક જેટલો પશુ-પંખીને છે તેટલો જ સરખો હક દરેક મનુષ્યને છે અને દરેક હકની સાથે તેને લગતી ફરજ અને હક પર હુમલો થાય તો તેની સામેનો ઈલાજ જાણી લેવાના જ હોય છે; તેથી આ પ્રાથમિક, પાચારૂપ સમાનતાને સાચવવાને માટે તેને લગતી ફરજો અને ઈલાજો શોધી કાઢવાના જ રહ્યા. મારા અંગો વડે શ્રમ કરવો એ હકને લગતી ફરજ છે અને એ શ્રમનું ફળ મારી પાસેથી પડાવી લેનાર જોડે અસહકાર કરવો એ હક સાચવવાનો ઈલાજ છે”. આમ, ગાંધીજીએ રોજગારીને મહત્ત્વ આપ્યું હતું.

4.4.2 જાત મહેનત

ગાંધીજીએ જાત મહેનતને સૌથી વધુ પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું. મજૂરી ન કરે તેને ખાવાનો શો અધિકાર હોય? તેવું તેઓ માનતા હતા. દરેકને પોતાના જીવન ગુજરાન માટે આવશ્યક ખોરાકની પૂરતી કરી શકે તેટલા પ્રમાણમાં મહેનત કરવી જોઈએ. ગાંધીજીએ શારીરિક શ્રમની હિમાયત કરી હતી. દરેક વ્યક્તિએ પોતાના પેટ માટે મજૂરી કરવી જોઈએ. અહીં મજૂરીનો અર્થ જાત મહેનત કે પરિશ્રમ એવો થાય છે.

4.4.3 સમાનતા

ગાંધીજી જાતિભેદમાં માનતા ન હતા. ઊંચ-નીચના ભેદભાવો ન હોવા જોઈએ તેવું તેવો સ્પષ્ટ રીતે માનતા હતા. ગાંધીજી સમાનતામાં માનતા હતા. એવી સમાનતા જેમાં દરેકનો દરજ્જો સમાન હોય. આર્થિક વ્યવસ્થા એવી હોય, જે સામાજિક ન્યાયને વરેલી હોય અને સમાજના નબળામાં નબળા વર્ગોનું ભલું કરતી હોય. સભ્ય જીવન માટે તે અનિવાર્ય છે તે માટે સમાન વહેંચણી ઉપર તેમણે ભાર આપ્યો હતો.

ગાંધીજી માનતા હતા કે આર્થિક સમાનતાનો મુદ્દો અહિંસક પૂર્ણ સ્વરાજની મુખ્ય ચાવી છે. આર્થિક સમાનતા એટલે દરેકની પાસે પોતાની મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષાય એટલી પૂરતી સંપત્તિ હોવી જોઈએ. ગાંધીજી માનતા હતા કે જ્યાં સુધી દેશમાં આર્થિક અસમાનતા અને અમીર ગરીબ વચ્ચેનું અંતર ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી દેશમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા ટકાવી રાખવી શક્ય નથી. આથી દરેક માનવીની લઘુત્તમ જરૂરિયાતો પૂરી થાય તેટલી સમાનતા તો હોવી જ જોઈએ તેવું તેવો માનતા હતા.

4.4.4 ટ્રસ્ટીપણું/ટ્રસ્ટીપણાંનો સિદ્ધાંત

ગાંધીજીના આર્થિક વિચારો સંદર્ભે ટ્રસ્ટીશીપનો કે વાલીપણાંનો સિદ્ધાંત ખૂબ અગત્યનો છે. જે ઉત્પાદનના સાધનો અને સંપત્તિની માલિકી સાથે સંકળાયેલો છે. વાલીપણાંના સિદ્ધાંતને રજૂ કરી તેવો સંપત્તિનું અમુક લોકોના હાથમાં થતું કેન્દ્રીકરણ અટકાવવા માંગતા હતા. સમાજની સંપત્તિનો ઉપયોગ સમાજના હિતમાં કઈ રીતે થવો જોઈએ તેનું પણ માર્ગદર્શન આ સિદ્ધાંતમાં આપેલું છે. ગાંધીજીએ ટ્રસ્ટીશીપનો સિદ્ધાંત આપ્યો હતો. ગાંધીજી સમાજમાં આર્થિક વિષમતાને દૂર કરવા માંગતા હતા. કોઈ વ્યક્તિને ઉત્તરાધિકારી તરીકે સારી સંપત્તિ મળે અથવા કોઈ વ્યક્તિ વ્યાપાર ધંધામાં સાડું એવું ધન કમાય તો તે સંપૂર્ણ સમાજની સંપત્તિ છે. વ્યક્તિ પોતે તેનો સ્વામિ ન સમજે. પરંતુ માત્ર ટ્રસ્ટી સમજે. તેની પાસે જે સંપત્તિ છે તેમાંથી પોતાની જરૂરિયાત પૂરતું રાખે અને બાકીની સંપત્તિને સમાજની સમજીને તેનો ઉપયોગ સમાજ માટે કરે. સમાજમાં સન્માનપૂર્વક જીવન પસાર કરવા માટે જેટલી સંપત્તિની જરૂર છે તેટલી સંપત્તિ પર વ્યક્તિ પોતાનો અધિકાર ગણે અને બાકીનું સંપૂર્ણ ધન રાષ્ટ્રનું સમજીને પ્રજાના કલ્યાણ માટે ખર્ચ કરવા તૈયાર રહે તેવું માનતા હતા. આર્થિક ક્ષેત્રે ટ્રસ્ટીશીપનો સિદ્ધાંત સંપત્તિ પ્રત્યે તેમનો આદર વ્યક્ત કરે છે. ગાંધીજીએ આર્થિક સમાનતા સ્થાપવા માટે આર્થિક વિકેન્દ્રીકરણ, ટ્રસ્ટીશીપ, શ્રમ વગેરે સિદ્ધાંતો અપનાવ્યા હતા. ટ્રસ્ટીશીપના સિદ્ધાંતને રજૂ કરી તેમણે દર્શાવ્યું છે કે દરેક વ્યક્તિ સમાન છે. એક વ્યક્તિનું બીજી વ્યક્તિ દ્વારા શોષણ ન થવું જોઈએ. આ સિદ્ધાંત મુજબ આર્થિક શક્તિ સમુદાયના હાથમાં રહેવી જોઈએ. જેથી દરેક વ્યક્તિ ઉત્પાદન કરી શકે અને પોતાની સંપત્તિના સંચયને સમાજ કલ્યાણ માટે ઉપયોગમાં લઈ શકે. ગાંધીજીનો ટ્રસ્ટીશીપનો સિદ્ધાંત સફળ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે નૈતિકતાનું સ્તર ઉચ્ચ કક્ષાનું હોય.

4.4.5 વિકેન્દ્રીકરણ

ગાંધીજી વિકેન્દ્રીકરણમાં માનતા હતા. જેમાં દરેક અગત્યની બાબતનું વિકેન્દ્રીકરણ થયેલું હોય. રાજકીય વ્યવસ્થા હોય કે અર્થવ્યવસ્થા હોય દરેકમાં તેઓ વિકેન્દ્રીકરણના હિમાયતી હતા. સત્તા, કાર્યો કે જવાબદારીઓનું પણ વિકેન્દ્રીકરણ હોવું જોઈએ, તે માટે બળ પ્રયોજનને ટાળવું પડશે. ગામડાઓના માધ્યમ થકી સાચું વિકેન્દ્રીકરણ શક્ય બનશે તેવું તેઓ માનતા હતા. આધુનિક લોકશાહી વ્યવસ્થામાં ખાસ કરીને પંચાયતીરાજમાં વિકેન્દ્રીકરણનો ખ્યાલ અગત્યનો છે.

4.4.6 સ્વદેશી

સ્વદેશી આપણમાં રહેલી તે ભાવના છે કે જે આપણને આપણી પાસેની પરિસ્થિતિનો ઉપયોગ કરવા અને સ્થાનિક સેવા કરવા પ્રેરે છે. સ્વદેશી સિદ્ધાંતનું પાલન કરવા ઉપર તેમણે ભાર આપ્યો હતો. વિદેશી માલનો બહિષ્કાર અને સ્વદેશી માલના ઉપયોગની તેમણે હિમાયત કરી હતી.

4.4.7 સ્વાવલંબન

ગાંધીજીએ દરેક ગામ સ્વાવલંબી બને તેના પર ભાર આપ્યો હતો. સમાજનું એક એકમ ગામ છે. પોતાની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરી શકે તેટલું સ્વાવલંબન દરેક ગામે મેળવવું જોઈએ. એટલે કે સ્વાશ્રયી બનવું જોઈએ. વસ્ત્ર, અનાજ વગેરે પાયાની જરૂરિયાતો ગામના લોકો પોતે જ પ્રાપ્ત કરી શકે તેટલા સ્વાવલંબી તે બનવા જોઈએ. સહકારી મંડળીઓ પ્રામાણિકપણે ચાલવી જોઈએ. ગાંધીજી આર્થિક સ્વાવલંબન, સામાજિક સ્વાવલંબન અને માનસિક સ્વાવલંબનમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. શિક્ષણ પણ સ્વાવલંબનની ભાવના લાવે તેવું અપાવવું જોઈએ તેવું તેવો માનતા હતા. આમ, વ્યક્તિનું સ્વાવલંબન અને ગામના સ્વાવલંબનની તેમણે હિમાયત કરી હતી.

4.4.8 સહકાર/સહકારી પદ્ધતિ

ગાંધીજી માનતા હતા કે દરેક પ્રવૃત્તિ સહકારી પદ્ધતિના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ચાલવી જોઈએ. સહકારી પદ્ધતિથી ખેતી કરવામાં આવે તો વધુને વધુ નિપજ મળી શકે તેવું તેવો માનતા હતા. સહકારી પદ્ધતિ યુસ્ત અહિંસાના પાયા પર રચવાના આગ્રહી ગાંધીજી હતા. ખેડૂતોને માટે સહકારી પદ્ધતિ ઘણી વધારે જરૂરિયાતવાળી છે. સહકારી પદ્ધતિથી ખેતી કરવામાં આવે તો વધારેને વધારે નીપજ ઊભી કરવી શક્ય બને છે. આ સહકારી પદ્ધતિ યુસ્ત અહિંસાના પાયા પર જ રચાયેલી હોવી જોઈએ તેવું ગાંધીજી માનતા હતા. સહકારી મંડળીઓને સફળ બનાવવી હશે તો તેના સભ્યો પ્રામાણિક હોવાં જોઈએ. તેમની સામે એક નિશ્ચિત ધ્યેય હોવું જોઈએ.

4.4.9 સત્યાગ્રહ

ગાંધીજી માનતા હતા કે દરેક ગ્રામ સમાજની સત્તા પાછળનું સાધન અથવા બળ સત્યાગ્રહ અથવા અસહકારની પદ્ધતિવાળી અહિંસા હશે. સત્યાગ્રહ એટલે સત્યનો આગ્રહ અધર્મનો અહિંસામય સાધનોથી વિરોધ કરવો એટલે સત્યાગ્રહ. સત્યાગ્રહ એક સાધન છે. સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતોના આધારને સમજાવતા ગાંધીજી જણાવે છે કે મનુષ્ય ગમે તેટલો સ્વાર્થી હોય, અધર્મી હોય, ઘાતકી કે કુટીલ સાધનનો ઉપયોગ કરતો હોય પરંતુ તેનાં હૃદયમાં સત્ય માટે આદર તથા ભય રહેલો જોવા મળે છે. જેને ગાંધીજી અંતઃકરણના અવાજ તરીકે ઓળખાવે છે. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ માટેની યોગ્યતાઓ પણ જણાવી છે. સત્યાગ્રહી માટેના નિયમો પણ તેમણે કહેલા

છે. સામાજિક સુધારા માટે સત્યાગ્રહ મહત્વનું શસ્ત્ર છે. સત્યાગ્રહની પધ્ધતિઓમાં હડતાલ, સામાજિક બહિષ્કાર, આર્થિક બહિષ્કાર, ધરણા, હિજરત, ઉપવાસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

4.4.10 સૌ ધર્મોનું સમાન સ્થાન

ગાંધીજી દરેક ધર્મને સમાન માનતા હતા. ગાંધીજી ધર્મની સર્જનાત્મક શક્તિનો સ્વીકાર કરે છે. ગાંધીજીના મતે ધર્મ સમાજની નૈતિક નિયમોની વ્યવસ્થા છે. ગાંધીજીએ ધર્મને જીવન અને સમાજના આધારભૂત તત્ત્વ તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. ગાંધીજીનો ધર્મ સાંપ્રદાયવાદમાં માનતો ન હતો. ધર્મ માનવ સમાજનું શાશ્વત તત્ત્વ છે જે હિન્દુત્વ, મુસ્લિમ, ઈસાઈથી પર છે. ગાંધીજીએ માનવતાવાદને ધર્મ તરીકે મહત્ત્વ આપ્યું. ગાંધીજીના ધર્મના મુખ્ય તત્ત્વો સત્ય, પ્રેમ અને અહિંસા હતા. ગાંધીજી ધર્મ પરિવર્તનમાં માનતા ન હતા. ગાંધીજીના ધર્મદર્શનના અંગ રૂપ એકાદશવ્રત છે. ગાંધીજીની સાધનાના અંગરૂપ એકાદશવ્રતો નીચે મુજબ છે. જેમાં ગાંધીજીને ખૂબ શ્રદ્ધા હતી.

1. સત્ય
2. અહિંસા
3. બ્રહ્મચર્ય
4. અસ્તેય (ચોરી ન કરવી)
5. અપરિગ્રહ
6. અસ્વાદ
7. અભય
૮. સ્વદેશી
૯. સર્વધર્મ સમભાવ
10. સ્પર્શ ભાવના (અસ્પૃશ્યતા નિવારણ)
11. શરીરશ્રમ

ગાંધીજીએ કલ્પેલ સમાજ રચનાના નિર્માણ માટે આ એકાદશવ્રતોનું પાલન આવશ્યક જ નહિ પરંતુ અનિવાર્ય છે.

4.4.11 પંચાયતી રાજ

ગાંધીજી દરેક ગામને સ્વાવલંબી બનાવવા માંગતા હતા. પંચાયતીરાજ માટે લોકશાહી તંત્ર સ્થાપવા માટે ભેદભાવો દૂર કરવા ઉપર ભાર આપ્યો તથા દરેકને સમાનતાના ધોરણે ગણી રોજીરોટી મેળવી શકે તેવી તક મળવા ઉપર ભાર આપ્યો. પંચાયતની ફરજ એ છે કે તે લોકોની તંદુરસ્તી જળવાય, રસ્તાઓની સગવડ મળે, સ્વચ્છતા જળવાય, ભાઈચારાની ભાવના કેળવાય, તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. જાનવરો માટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા હોય જેમાં તેમને જમવાનું મળે. જાતિભેદ ન હોય. નિયમ પ્રમાણે પુષ્ક વયના દરેક સ્ત્રી-પુરૂષો દર વર્ષે પાંચ વ્યક્તિની એક પંચાયતને ચૂંટી કાઢે જે ગામની સરકાર તરીકે ગામના બધા જાહેર કાર્યો કરે તેવી રજૂઆત ગાંધીજીએ કરી હતી. આ પંચાયતે જરૂરી બધી સત્તા અને અધિકાર આપવાની વાત પણ તેમણે કરી હતી. બે પંચાયતોની તેમનામાંથી ચૂંટી કાઢેલા એક નેતાની દોરવણી નીચે કાર્ય કરનારી એક મંડળી બને. આવી સો પંચાયતો બને ત્યારે પ્રથમ કક્ષાના પચાસ નેતાઓ પોતાનામાંથી એક

બીજી કક્ષાનો નેતા ચૂંટે અને એ રીતે પહેલી કક્ષાના આગેવાનો બીજી કક્ષાના આગેવાનોની દોરવણી નીચે કાર્ય કરે. આખું હિંદ આવરી લેવામાં આવે ત્યાં સુધી બસ્સો પંચાયતોના આવાં જોડકા રચવામાં આવે અને રચાતું પંચાયતોનું પ્રત્યેક જુથ પહેલાંની જેમ બીજી કક્ષાનો નેતા ચૂંટે. બીજી કક્ષાના નેતાઓ સમગ્ર હિંદ માટે એકત્ર રીતે કામ કરે અને પોતપોતાના પ્રદેશોમાં અલગ-અલગ કાર્ય કરે. તેમને જ્યારે પણ જરૂર લાગે ત્યારે બીજી કક્ષાના નેતાઓ પોતાનામાંથી એક વડો ચૂંટી કાઢે. તે તેને ચૂંટનારાઓ ઈચ્છે ત્યાં સુધી બધા જુથોને વ્યવસ્થિત કરે તેમજ તેમને દોરવણી આપે. આમ, પંચાયત રાજ અંગે ગાંધીજીના વિચારો આ પ્રકારના હતા.

4.4.12 પાયાની કેળવણી

ગાંધીજીના મતે કેળવણી એટલે બાળક કે મનુષ્યના શરીર, મન અને આત્મામાં જે ઉત્તમ અંશો હોય તેનો સર્વાંગી વિકાસ સાધીને તેને બહાર લાવવું. અક્ષરજ્ઞાન એ કેળવણીનું ધ્યેય નથી તેમ તેનો આરંભ પણ નથી. તે સ્ત્રી અને પુરુષને કેળવણી આપવા પૈકીનું એક સાધન માત્ર છે. અક્ષરજ્ઞાન એ સ્વતંત્રપણે કંઈ કેળવણી નથી. બાળકની કેળવણીનો આરંભ તેને ઉપયોગી હોય તેવા હાથ ઉદ્યોગ શીખવીને કરવો જોઈએ જેથી નવું કંઈક સર્જન કરતાં તે શીખે. આ રીતે દરેક શાળા સ્વાવલંબી થઈ શકે. ગાંધીજી આ સાથે એવું પણ માનતા હતા કે આ શાળાઓએ તૈયાર કરેલી ચીજો રાજ્યે ખરીદી લેવી જોઈએ. ગાંધીજી બુનિયાદી શિક્ષણના હિમાયતી હતા. બુનિયાદી શિક્ષણનો અર્થ સામાન્ય રીતે એવો થાય છે કે હાથકામના કોઈ હુનર મારફતે કેળવણી આપવી. તેવો શિક્ષણ માતૃભાષામાં આપવાના આગ્રહી હતા. કેળવણીનો એક ઉદ્દેશ્ય ચારિત્ર્ય ઘડતરનો પણ થાય છે. રોજગારલક્ષી શિક્ષણ બાળકોને આપવું જોઈએ તેવું તેવો માનતા હતા. ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે “હું માનું છું કે કેળવણી ફરજિયાત અને મફત હોવી જોઈએ પણ બાળકોને ઉપયોગી ઉદ્યોગ આપી તે મારફતે જ તેમના મન અને શરીર કેળવાવા જોઈએ” ગાંધીજીના મતે કેળવણી એટલે માત્ર ભણતર નહિ પરંતુ ઘડતર પણ છે. કેળવણી એટલે જીવન જીવવા માટેની સાધના. ગાંધીજી આત્મકેળવણી અને રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિદ્યાર્થીઓને આપવાના હિમાયતી હતાં.

આમ, ગાંધીજીએ આ ઉપરાંત ખેતી અને પશુપાલન, ખાદી અને કાંતણ, બીજા ગ્રામ ઉદ્યોગો, ગામડાનો વાહન વ્યવહાર, નાણું, વિનિમય અને કર, ગ્રામ સફાઈ, ગામડાનું આરોગ્ય, ખોરાક, ગ્રામ સંરક્ષણ, ગ્રામ સેવક, સરકાર અને ગામડા વિશે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરેલા છે.

ગાંધીજીએ ગ્રામ સ્વરાજના ચિત્રની જે કલ્પના કરી હતી તે રામ રાજ્યની સ્થાપના સમાન હતી. ગાંધીજી ભારતમાં ખરા અર્થમાં લોકશાહી સ્થપાય તેમ ઈચ્છતા હતા. સત્તા તે માટેનું સાધન છે. સાચી રાજકીય વ્યવસ્થાનું અંતિમ ચાલક બળ વ્યક્તિ છે. ગાંધીજીના સ્વપ્નની ગ્રામ વ્યવસ્થામાં ગ્રામ સેવકનું સ્થાન ચાવીરૂપ હતું. ગ્રામ સ્વરાજમાં અંતિમ સત્તા વ્યક્તિની હશે.

4.5 ગ્રામ સ્વરાજ માટે સાધન શુદ્ધિ અને સત્યાગ્રહનો વિચાર

ગાંધીજી દ્રઢપણે માનતા હતા કે ગ્રામસ્વરાજ એટલે એવું સ્વરાજ જેમાં અંતિમ સત્તા વ્યક્તિની હોય. ગ્રામસ્વરાજ માનવકેન્દ્રી, શોષણમુક્ત વિકેન્દ્રીત સાદી અર્થવ્યવસ્થા છે તેમ તેઓ માનતા હતા. ગ્રામસ્વરાજની કલ્પના સિધ્ધ કરવા માટે તેઓ સાધન શુદ્ધિનો આગ્રહ પણ રાખતા હતા. સાધન તરીકે તેઓ સત્યાગ્રહનો આગ્રહ રાખતા હતા. સત્યાગ્રહ એટલે સત્ય અને શાંતિથી નીપજતા બળનું નામ. ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ રાજકીય સત્તા એ સાધ્ય નહીં પણ

સાધન માત્ર છે. લોકોના વિકાસ માટે સત્તાનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. સત્યાગ્રહ એ સર્વધારી તલવાર છે. તે લોહી કાઢતી ન હોવા છતાં પરિણામ લાવે છે. ગાંધીજી માનતા હતા કે “મારો ચોખ્ખો મત છે કે નિ:શસ્ત્ર પ્રતિકાર કઠોરમાં કઠોર હૃદયને પણ પીગળાવી નાખે છે. આ એક ઉત્તમ અને અસરકારક ઉપચાર છે. આ એક અત્યંત શુદ્ધ શસ્ત્ર છે. આ નબળી વ્યક્તિનું શસ્ત્ર નથી. શારીરિક પ્રતિકાર કરવાવાળાં કરતાં નિ:શસ્ત્ર પ્રતિકાર કરવાવાળામાં ઘણું સાહસ હોવું જોઈએ.”

સત્યાગ્રહ નાગરિકનો એક જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. સત્યાગ્રહી સમાજમાં કાયદાને માન આપતો હોવો જોઈએ. સત્યાગ્રહ માટે અનિવાર્ય શરત હિંસાનો ત્યાગ છે. સત્યાગ્રહની ખૂબી છે કે તે આપણી પાસે આવે છે, તેને આપણે શોધવા જવું પડતું નથી. સત્ય અને અહિંસાથી દુનિયાને વશ કરી શકાય છે અને સત્યાગ્રહ એ મૂળમાં પ્રજાજીવનમાં સત્ય અને અહિંસાનો પ્રવેશ કરાવવાનો પ્રયત્ન છે. તેવું ગાંધીજી માનતા હતા. ગાંધીજી જણાવે છે કે સત્યાગ્રહ એટલે સંપૂર્ણ આત્મવિલોપન, અત્યંત દીનતા, અતિશય ધીરજ અને જવલંત શ્રદ્ધા. સત્યાગ્રહ જેવું બીજું બળ દુનિયામાં એકપણ નથી. સત્યાગ્રહમાં નમ્રતા હોય છે. સત્યાગ્રહ કદી કોઈના પર પ્રહાર કરતો નથી. હિંસાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને જ સત્યાગ્રહ અપનાવી શકાય છે. સત્યાગ્રહની લડત કાયર માટે નહીં પરંતુ આત્મબળ ધરાવતા લોકો માટે છે તેવું ગાંધીજી માનતા હતા. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની સફળતા માટે શરતો જણાવી છે. જે નીચે મુજબ છે.

1. સત્યાગ્રહી પોતાના દિલમાં વિરોધીની સામે કોઈ જાતનું વેર ન રાખે.
2. સત્યાગ્રહનો મુદ્દો સાચો અને સંગીન હોય.
3. પોતાના કાર્યને માટે છેવટ સુધી સહન કરવા સત્યાગ્રહી તૈયાર હોવો જોઈએ.

ગાંધીજીએ ઉપવાસને સત્યાગ્રહનું એક મહાશક્તિશાળી એવું શસ્ત્ર ગણ્યું છે. એટલે કે ઉપવાસ એ સત્યાગ્રહનું એક પવિત્ર સાધન છે.

ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહીની લાયકાત વિશે પણ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે. જેમ કે-

1. ઈશ્વર ઉપર અતૂટ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.
2. સત્ય, અહિંસામાં આસ્થા હોવી જોઈએ.
3. શુદ્ધ જીવન જીવનાર હોય અને પોતાના કાર્ય માટે સર્વસ્વનું ખુશીથી બલિદાન આપવા તૈયાર હોવો જોઈએ.
4. તે ખાદીધારી અને ખાદીપ્રેમી હોય.
5. વ્યસન ન હોવું જોઈએ.
6. શિસ્તના નિયમોનું ચીવટપૂર્વક પાલન કરનાર હોય.
7. જેલના નિયમોનું પાલન કરનાર હોય. સિવાયકે આ નિયમો પોતાના માનભંગ વિરૂધ્ધના હોય.

આમ, સત્યાગ્રહી પાસે ઉપરોક્ત અપેક્ષાઓ રાખવામાં આવી છે. ગાંધીજીના મતે સત્યના બે પ્રકાર છે.

- સાધન કે વ્રતરૂપે મર્યાદિત સત્ય.
- સાધ્યરૂપે શુદ્ધ અને નિરપેક્ષ સત્ય કે જે પૂર્ણ છે અને દેશકાળથી પર છે. આ શુદ્ધ અને પૂર્ણ સત્યને જ ગાંધીજી ઈશ્વર કહેતા અને દેહધારીને માટે એનું પૂર્ણ દર્શન અશક્ય છે

એમ માનતા. પરંતુ માણસને જે ક્ષણે જે સત્ય લાગે તેને જો તે અનન્ય નિષ્ઠાપૂર્વક આચરે તો તે પૂર્ણ સત્યની ઝાંખી કરી શકે છે તેવી તેમની શ્રદ્ધા હતી. તેથી જ ગાંધીજી સાધ્યરૂપ નિરપેક્ષ સત્યને બદલે રોજિંદા જીવનમાં અનુભવાતા સત્ય (Truth of Life) પર વિશેષ ભાર મુકતા હતા.

4.6 સારાંશ

‘ગ્રામ સ્વરાજ’ માનવ કેન્દ્રી, શોષણમુક્ત, વિકેન્દ્રીત, સાદી અર્થવ્યવસ્થા છે. જેમાં નાગરિકને રોજગારી મળી રહે, પાયાની જરૂરિયાતો બાબતે તે આત્મનિર્ભર બને. કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર દરેકને સમાન ગણવામાં આવે. ગાંધીજીએ કલ્પેલ ‘ગ્રામ સ્વરાજ’ના ખ્યાલને ચરિતાર્થ કરવા માટે તેના સિદ્ધાંતોનું વ્યવહારમાં શક્ય હોય તે રીતે અમલીકરણ કરવું જોઈએ. ગાંધીજીની કલ્પનાનું ગ્રામ સ્વરાજ સાચી અને શક્તિશાળી લોકશાહી છે. ગાંધીજી ગ્રામ પંચાયતોની સ્થાપના દ્વારા આર્થિક અને રાજકીય સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ થાય તેવું ઈચ્છતા હતા. પંચાયતી પદ્ધતિના અમલીકરણમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અમલમાં મૂકાવો જોઈએ.

4.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

સાધન શુદ્ધિ : ગાંધીજી સાધન શુદ્ધિના આગ્રહી હતા. તેમના મતે સાધ્ય જેટલું શુદ્ધ કે પવિત્ર હોય છે તેટલું જ શુદ્ધ કે પવિત્ર તેને પ્રાપ્ત કરવા માટેનું સાધન પણ હોવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં સમજીએ તો સાધન પણ સાધ્ય જેટલું યોગ્ય અને ઉચિત હોવું જોઈએ.

4.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(અ) નીચે આપેલ પ્રશ્નનો જવાબ તૈયાર કરો.

1. ગાંધીજીનો ગ્રામ સ્વરાજનો ખ્યાલ સમજાવી ગ્રામ સ્વરાજના પાયાના સિદ્ધાંતોની સમજૂતિ આપો.

4.9 સંદર્ભ સૂચિ

1. શમ્ભુ જોશી, મિથિલેશ : ગાંધી-દ્રષ્ટિ કે વિવિધ આયામ, રાજકમલ પ્રકાશન, દિલ્હી, પ્રથમ સંસ્કરણ, ૨૦૨૦.
2. ગાંધીજી : ગ્રામ સ્વરાજ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, પુનઃમુદ્રણ, સપ્ટેમ્બર 2006.
3. આર.કે.પ્રભુ, યૂ.આર. રાવ : મહાત્મા ગાંધીના વિચારો, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઈન્ડિયા, બીજી આવૃત્તિ, 2011.
4. મગનભાઈ જો. પટેલ : ગાંધીજીનું ધર્મદર્શન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, દ્વિતીય આવૃત્તિ, 2000.
5. ગાંધીજી : મારા સ્વપ્નનું ભારત, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, 13મી આવૃત્તિ, 2016.